

Верица Копривица

ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА ЧЕШКОГ ЈЕЗИКА

Главни уредник
Биљана Марић

Уређивачки одбор
Биљана Марић
Јаромир Линда
Јелена Гинић

Рецензенти
Јаромир Линда
Јелена Гинић

Корице
Звонимир Сеги

Издавач
Славистичко друштво Србије
Београд, Студентски трг 3
www.slavistickodrustvo.org.rs

За издавача
Петар Буњак

Штампа
Newpress
Смедерево, Лукијана Мушицког 131
www.newpress.co.rs

Тираж
100

ISBN 978-86-7391-034-5

Верица Копривица

ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА
ЧЕШКОГ ЈЕЗИКА

СА ОСНОВАМА ЧЕШКОГ ПРАВОПИСА

Славистичко друштво Србије

Београд • 2014.

Vydáno s finanční podporou Vlády České republiky
v rámci prostředků na podporu výuky českého jazyka v zahraničí.

Објављено уз финансијску помоћ Владе Чешке Републике
од средстава намењених за подршку наставе
чешког језика у иностранству.

ПРЕДГОВОР

Овај уџбеник намењен је пре свега студентима бохемистике и славистике Филолошког факултета у Београду. Замишљен је као први део уџбеника из чешке граматике. Представља теоријски курс из фонетике и фонологије чешког језика, а укључени су и изводи из *Правила чешког правописа* (они делови који се односе на бележење и изговор гласова и фонема у чешком језику).

У уџбенику су наведени основни појмови из фонетике и фонологије, описан је чешки фонетско-фонолошки систем, али су унете и типичне разлике између система чешке и српске фонетике и фонологије, као и основне разлике у правописним принципима два језика. Такав конфронтативни приступ тумачењу фонетско-фонолошких појава помаже бољем разумевању и усвајању типолошких разлика у два генетски сродна језика. Пошто је приручник намењен студентима са српског језичког подручја, акценат је стављен на законитости чешког гласовног и графичког система као инословенског. Трудила сам се да детаљно опишем нијансе изговора наводећи транскрипцију чешких гласова (по чешком систему фонетске транскрипције), при чему нису изостављене ни књижевне изговорне варијанте.

Као узор за овај уџбеник послужила ми је књига *Čeština pro učitele* ауторског колектива, одакле је узет и највећи број примера. Слике и табеле су углавном преузете из књиге Здене Палкове *Fonetika a fonologie češtiny*, а из књиге *Правила чешког правописа (Pravidla českého pravopisu s výkladem mluvnice)* аутора Владимира Шаура готово дословно су пренети правописни примери (због чега је било неизбежно неке појаве поменути на два места).

Уџбеник се објављује захваљујући средствима из фондова Владе Чешке Републике за подршку наставе чешког језика у иностранству, на чему им најискреније захваљујем.

Захвалност дугујем и рецензентима уџбеника, др Јелени Гинић и др Јаромиру Линди, наставницима Катедре за славистику.

Аутор

УВОД

ЈЕЗИК И ЊЕГОВА ФУНКЦИЈА

Предмет научног проучавања лингвистике или науке о језику (jazykověda) јесте језик. Језик (jazyk) је најсавршеније и најчешће средство за споразумевање људи. То се нарочито уочава приликом поређења са другим средствима и системима комуникације, нпр. звучним и светлосним сигнаlima, који се за разлику од језичких средстава користе само у специфичним ситуацијама, такође језички условљеним (људи су се и о њиховом значењу договорили речима, језиком).

Назив „језик“ настао је метонимијским преношењем значења речи *језик*, који у анатомији означава орган људског тела који најчешће учествује у артикулацији гласова. Користи се у различитим лингвистичким значењима: матерњи (mateřský), стручни (odborný), уметнички (umělecký), разговорни језик (hovorový), природни и вештачки језик (jazyk přirozený a umělý), затим језик одређеног раздобља, одређеног писца (нпр. језик Карела Чапека) и сл.; лексема *језик* користи се често и у устаљеним изразима: *наћи заједнички језик (najít společný jazyk)*.

Три основна значења појма „језик“ издвојио је у 19. веку познати швајцарски лингвиста Фердинанд де Сосир (1857–1913):

- језик у значењу langue [láng], тј. језик као систем знакова применљивих у језичкој комуникацији,

- језик у значењу parole [parol], тј. језик као говор, као практични језички комуникати (искази) којима изражавамо своје односе према стварности и

- језик у значењу *langage* [langáž], тј. језик као човекова способност савладавања система знакова у практичним исказима (дакле spoj *langue + parole*).

Значај језика је у томе што осим основне функције споразумевања (комуникативне, информативне) има и друге функције: менталну, народно-репрезентативну, престижну, естетску, мета-језичку и сл.

Из дефиниције језика као система знакова који служе као основно средство споразумевања људи могу се извести најважније особине језика – његов знаковни, системски и друштвени карактер.

1. Знаковни (семиотички) карактер језика

Ова особина тиче се чињенице да између речи (као језичког знака) и означене (номиноване) стварности обично не постоји никакав однос. Изузетак су ономатопејске речи (узвици и глаголи). Доказ је то што у другим језицима за исти сегмент реалности служе сасвим други скупови гласова или графема (слова).

Језички знак је у суштини материјалан јер се може регистровати чулом слуха или вида. Иако материјална и значењска компонента немају ништа заједничко а тај однос се сматра произвољним, однос материјалне компоненте према колективу, који користи дати језички знак као средство споразумевања, ни у ком случају није произвољан. Не можемо произвољно премештати гласове унутар једне речи нити реч заменити речју из неког другог језика.

2. Системски карактер језика

Језик је високо уређен систем знакова и средстава различитих језичких нивоа (гласовног, графичког, морфолошког, творбеног,

синтаксичког, стилистичког). Под системом у језику подразумева се јединство узајамно условљених елемената исте врсте које чини целину вишег реда, а не само механичко гомилање елемената. Нпр. инвентар чешких гласова није само случајан скуп најмањих гласовних јединица чешког језика, већ он представља систем: његови елементи (гласови) су међусобно испреплетани различитим артикулацијско-акустичким односима као што су тон, шум, звучност, место и начин артикулације, лабијализованост (код вокала), назалност. Слично и инвентар творбених форманата није случајни скуп елемената на које се може поделити једна реч, већ су творбени елементи повезани и испреплетани међу собом разним формалним и семантичким односима у оквиру номинационих категорија (носиоци радње, особине, деминутиви). Пошто сличан парцијални језички систем граде и елементи осталих језичких нивоа, језик представља сложену структуру појединачних система (подсистема, субсистема).

3. Друштвени карактер језика

Језик није природна, већ друштвена појава. То проистиче из његове знаковне и посебно комуникационе функције. Језик човеку није урођен (урођена је само диспозиција да га научи или употребљава). Деца уче језик од породице и околине – **матерњи** (matěřský) језик. Језик је везан за одређену друштвену средину (најчешће народ) која се помоћу њега споразумева – **национални** (národní) језик. Језик није непроменљив, већ реагује на промене до којих долази у друштву, тј зависи од друштвене средине (што се највише примећује у области лексичког фонда). Са друге стране, друштво не може да функционише без језика као најсавренијег средства комуникације.

Језик је друштвена појава и резултат језичког васпитања и образовања, али је његова практична употреба индивидуална и зависи од тога како га сваки појединац усваја и научи.

ЛИНГВИСТИКА (НАУКА О ЈЕЗИКУ – JAZYKOVĚDA)

Систематски језик почиње да се проучава од краја 18. и почетка 19. века, а највећи развој достиже наука о језику у првој половини 20. века. Данас се лингвистика схвата као наука која проучава и описује језик са аспекта његове **унутрашње структуре**, али и са аспекта његове **употребе (функције)**. Главне методе његовог изучавања јесу:

- **описна, синхронијска** метода – захватање прецизне слике језика у одређеном тренутку, најчешће у савремености;

- **историјска, дијахронијска** – праћење језика у развоју;

- **упоредна, компаративна** – откривање историјских веза између појединих језика и осветљавање читавих низова корисних података о језичком и културном развоју; са овом методом спојена је и **конфронтативна (контрастивна)**, која се најчешће користи приликом изучавања несродних језика.

Лингвистика има додирне тачке са другим научним дисциплинама, чија сазнања користи и којима сама пружа своја достигнућа; то су пре свега: психологија, логика, социологија, физиологија, акустика, математика, економија, етнографија, фолклористика, кибернетика.

1. Лингвистичке дисциплине

Језички систем је уређен хијерархијски. Обухвата елементе различите сложености (а тиме и различите дужине), при чему обично елементи нижег реда (мањи, простији) чине саставни део елемената вишег реда. Најмањи знаковни елеменат језика који је повезан са неким значењем јесте **морфема** (morféma). За опис њене форме издваја се још елементарнији сегмент, од кога се формирају морфеме – **фонема** (foném). Морфеме граде више јединице – **речи** (slova). Речи се нижу у **реченице** (věty), а реченице сачињавају **текст** (text).

Лингвистика се може поделити на основу приступа појединим елементима језика и појединим његовим нивоима. Структуру сваког исказа чини више нивоа, које проучавају одговарајуће лингвистичке дисциплине:

- **гласовни** или **графички** ниво реализован је гласовним или графичким елементима и средствима људског говора – гласовима, фонемама, слоговима, акцентом, паузама, или графичким елементима – словима (графемама), интерпункцијом; гласовни ниво проучава **фонетика** (hláskosloví), фонеме – **фонологија**, док графички ниво проучава **графемика**, а прописује га **ортографија** (правопис);

- **граматички** ниво (rovina mluvnického významu) реализован је морфолошким средствима, тј. граматичким значењем речи (**морфологија** – tvarosloví) и синтаксичким средствима реченичне структуре (**синтакса** – skladba, syntax);

- **лексички** ниво (rovina věcného obsahu) реализован је лексичким фондом (**лексикологија** – lexikologie);

- **стилски** ниво (rovina slohová) реализован је стилским средствима, тј. избором и уређењем језичких средстава у комплетном језичком изразу (**стилистика** – stylistika).

Под **граматиком** се обично подразумева наука о промени речи и њиховом спајању у реченице. Граматика проучава формалну страну језика, тј. формална средства која служе за грађење исказа (výrověd’).

2. Језичка норма, узус и кодификација

Сталан задатак науке о језику је проучавање језичке норме, њен опис и кодификација, што представља основни предуслов за функционисање народног језика у његовој најсавршенијој, тј. књижевној форми. Ни један језик се не употребљава произвољ-

но, већ према одређеним правилима, тј. у складу са његовом књижевном нормом.

Језичка **норма** је колективна, устаљена употреба језика у духу његовог система. То је скуп постојећих законитости у датом језичком идиому, који се у одређеном периоду осећа као обавезујући. Тако норму представља обавезујућа реализација гласова (ортоепија) или употреба графичких средстава (ортографија); слично и употреба само одређеног скупа облика речи чини морфолошку норму а скуп синтаксичких средстава и реченичних типова представља синтаксичку норму. Језичка норма је варијантна и неке од варијаната су резултат развоја књижевног језика (нпр. облици глагола *pekou* и *pec* сасвим су замењени облицима *peřou* и *peř*).

Извор за изучавање језичке норме је језички **узус**, тј. навика да се употребљава одређена језичка варијанта чешће него нека друга (често и без обзира на њену подобност, језичку правилност и сл.). Узус се непрекидно развија, а кодификација те промене у норми захвата с извесним закашњењем.

Норму захваћену у језичким приручницима помоћу правила називамо **кодификација**. Кодификацију можемо схватати као озакоњење правила којима се управљамо приликом реализације исказа у књижевном језику, тј. као институционализовано устављавање кључних елемената књижевне језичке норме. Центар за кодификацију чешког језика је Институт за чешки језик Академије наука – Ústav pro jazyk český AV ČR. Актуелна кодификација одобрена је од стране Министарства просвете, омладине и спорта ЧР и обично се наводи у језичким уџбеницима различитог нивоа а такође и у приручницима савременог чешког књижевног језика: Navránek – Jedlička, *Česká mluvnice* (4. изд. 1981), *Mluvnice češtiny 1, 2, 3* Академије наука ЧР, *Příruční mluvnice češtiny* (1995) ауторског колектива, *Pravidla českého pravopisu* (кодификациону вредност има увек најновије издање),

Výslovnost spisovné češtiny I–II (1967–1978), *Slovník spisovného jazyka českého* (4 тома, преко 192 000 одредница, 1960–1971). Проблемима језичке културе посвећени су стручни часописи *Naše řeč* (од 1917) и *Slovo a slovesnost* (од 1935). За потребе превођења и студија чешког језика (и српског на чешком терену) велики значај имају двојезични речници: *Srbocharvátsko-český slovník*, Праг 1982. у издању Чехословачке академије наука и *Чешко-српски речник* (у два тома), Београд 2000–2001. у издању САНУ.

ЧЕШКИ НАЦИОНАЛНИ ЈЕЗИК

1. Развој чешког језика

Развој сваког језика тесно је повезан са државним, социјалним, политичким и културним развојем друштва које њиме говори. Чешки језик је један од западнословенских језика а словенски језици имају много заједничког у граматичкој структури и лексичком фонду (нпр. речи *вода*, *два* налазе се у свим словенским језицима). За њега се зна од 9. века, тј. од доба Великоморавске државе, када се чешка племена трансформишу у нацију и настаје феудализам, који на чешком терену траје до краја 18. века. И чешки, као и остали словенски језици, настаје из прасловенског језика, за који се претпоставља да је постојао до 7. века. У 9. веку разлике између словенских језика нису биле велике, о чему сведочи и настанак и коришћење старословенског као првог књижевног језика свих Словена. Старословенски, који би према подели на три словенске групе спадао у јужнословенске језике, донела су солунска браћа Ћирило и Методије 863. године. С постепеним ширењем словенских племена и настањивањем на данашњим територијама долази до осамостаљивања појединих племенских савеза и удаљавања дијалеката као заметка појединих словенских језика. Самосталност чешког

језика може се потврдити на основу чешких језичких и књижевних споменика од краја 13. века, а примери појединачних речи које су уметнуте или додате у латинске рукописе датирају још из 11. века. Неки чешки елементи срећу се и у старословенским споменицима из 10. и 11. века (у *Кијевским листићима* и *Прашким одломцима*). Од почетка 14. века постоји јединствен чешки језик као релативно развијен књижевни и културни језик.

У периоду од 12. до 16. века долази до релативно брзог развоја чешког језика, и то на свим његовим нивоима, у граматички и лексичком фонду. С тим унутрашњим развојем и учвршћивањем феудалног система повезано је и територијално диференцирање и настанак дијалеката. Периоди процвата чешког језика (14. век, доба хуманизма) замењени су периодом стагнације и пада (после битке на Белој гори 1620). Нови процват чешког језика настаје у периоду националног препорода, када он почиње поново да се употребљава у свим сферама друштва. Чешки језик наставља свој развој, посебно после стицања самосталности Чехословачке 1918, захваљујући између осталог и богатој књижевној продукцији. Осим кратког застоја у периоду немачке окупације (1939–1945) он се непрекидно развија и усавршава све до наших дана.

Фонолошки систем књижевног чешког језика усталио се почетком 17. века. Међутим, и данас долази до неких померања – асимилација, стапања, упрошћавања, посебно у дијалектима.

2. Чешки национални језик и књижевни језик

Чешки национални језик састоји се данас од више видова (формација, идиома) који се користе приликом природне комуникације Чеха: књижевни (стандардни) језик, с једне, и некњижевни (нестандардни) – интердијалекти, дијалекти, сленг и шатровачки говор, с друге стране. Сви видови једног језика

су структурно блиски, сви подлежу сличним развојним тенденцијама и евидентно утичу једни на друге. Карактер обавезног и престижног има књижевни језик, који је најважнији, најбогатији, функционално највиши и најуређенији. Својом писаном и говорном формом врши најразличитије друштвене функције, посебно у областима официјалне употребе, у администрацији, школама, средствима масовне комуникације, у стручној и уметничкој литератури. Књижевном језику Чеси посвећују велику пажњу, а језички стручњаци редовно прате језичку норму и њене промене благовремено обухватају кодификацијом.

Књижевни језик се може поделити на основу језичких средстава (лексичких, граматичких, гласовних) на три слоја – књишки, неутрални и говорни. **Књишка** средства су типична за писане форме званичног карактера (нпр. *Používatí telefonu k soukromým hovorům je zapovězeno / se zapovídá*). **Неутрална** средства су основна средства за писано и усмено стилски немаркирано изражавање (*Používat telefon k soukromým hovorům není dovoleno / se zakazuje*). Овде спада већина књижевних средстава, што пружа велику могућност синонимије: *jenom – jen – pouze – toliko*. **Говорна** средства користе се углавном у говорној приватној и полуприватној комуникацији (*Telefonovat / Volat soukromě se tu nesmí*). Овај слој је релативно отворен за нестандардна средства: универбизме – *panelák*, домаћа разговорна средства – *klid'as*, граматичка – *hosti, děkuju*, стране речи – *pakatel*.

3. Дијалекти

Дијалекат је формација националног језика која се употребљава на ограниченој територији (отуда и назив **локални**, територијални дијалекти) и данас служи за споразумевање у свакодневном животу и раду углавном на селу. У Чешкој Републици се разликују четири основне групе дијалеката: чешки, ханачки

(средњоморавски), моравско-словачки (источноморавски) и шлески (лашки). Дијалекти имају своја специфична гласовна, лексичка и граматичка средства.

Разлике између појединих дијалеката све се више губе, што доводи до стварања прелазне области између дијалеката и књижевног језика и тако настају наддијалекатске формације или **интердијалекти**: општеразговорни чешки језик (*obecná čeština*), ханачки дијалекат (*obecná hanáctina*) и др. Доминантно место међу њима заузима **општеразговорни чешки језик**, као територијално најраспрострањенији интердијалекат који врши културну функцију репрезентанта свакодневног говора у савременој књижевности. У практичној комуникацији се ове формације најчешће користе комбиновано.

Поред поделе националног језика на формације према територијалној подели постоје и облици који су одређени социјалним аспектима – **социолекти**. Не поседују све оне структурне форме које имају дијалекти, разлике су у коришћењу специфичног слоја лексике, најчешће на граматичкој бази општеразговорног чешког језика. Ту спада сленг и жаргон.

Сленг (*slang*) се употребљава у свакодневном незваничном и полуваничном опхођењу људи повезаних истом интересном сфером или професионалном средином. Унутар сленга често се издвајају професионализми као некњижевни неутрални термини, нпр. у ђачком и студентском сленгу називи предмета: *biola*, *čenina*, *fýza*, *matika*, *tělák*, бројни називи за цигарету – *brko*, *špinka*, *tuberiho tyčinka*. **Шатровачки говор** је тајни језик људи са друштвених маргина (лопова, робијаша, проститутки), који има функцију смишљеног скривања стварног стања, нпр. *rozšít káču* (*vyloupit pokladnu*), *rozmajstrovat psy* (*vypáčit zámky*), *střikačka* (*pistole*).

Разговорни језик се и данас мења па у фонолошком систему дијалеката долази нпр. до асимилације на даљину: *žížeň* уместо *žížeň*, *brabec* уместо *vrabec*; метатезе: *cerel*, *žlice*, *mhla/hmla* уместо *celer*, *lžice*, *mlha*; хаплоглогије: *čéče* уместо *člověče*.

Данас се употреба територијалних дијалеката смањује у корист интердијалеката, посебно општеразговорног чешког језика. Сленгови се непрестано развијају и обнављају. Шатровачки говор је веома несталан, променљив и тешко се може пратити.

ГЛАСОВНА И ГРАФИЧКА РЕАЛИЗАЦИЈА ЈЕЗИЧКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Сваки језички исказ има две стране: унутрашњу (садржину) и спољашњу (форму, тј. начин реализације). Форма може бити гласовна и писана (акустичка и графичка). Старија је гласовна, писана је настала из тежње да се запишу говорни искази. Говорна форма језика једнако је важно средство комуникације као и писана форма. Већа друштвена обавезност се пребацује на писану форму због њене трајности, распрострањености и значаја као културног општенородног језика. У настави језика велика пажња се посвећује писаној форми, а у стручној литератури она је готово једини начин изражавања (98%). За изражавање писане форме служи писмо, чија употреба се управља правописним правилима. На другој страни, говорни језик користи специјална фонетска и оптичка средства (гласови, слогови, говорни тактови, реченични такт, акценат, интонација, боја гласа, темпо, паузе; мимика и гестикулација), која писана форма приказује само делимично (нпр. интонација се донекле може изразити знацима интерпункције).

Осим наведеног, постоји и основна разлика између **елемената** писаног (**слова**, графеме) и говореног језика (**гласови**, фонеме).

Писана форма је у тесној вези са звучном, постоји тенденција да се информација што верније пренесе, а та веза зависи од типа

писма и типа правописа. У језицима где обе форме, писана и звучна, дуже времена егзистирају паралелно, оне добијају извесне одлике независности, тј. та два система се у потпуности не подударају. Успостављање писма које је најпогодније за дати језик увек представља велики допринос теоретској спознаји језичког система, посебно његове звучне форме.

За однос између говорне и писане форме чешког језика можемо закључити да скоро увек постоји паралелно глас и слово, тј. чешки језик користи једну графему за једну фонему, и када су фонетске (артикулацијске и акустичке) особине различите (нпр. алвеоларно и веларно *N* означава једна графема, као и звучно и беззвучно *Ř*). Изузеци: традиционално се пишу две графеме за глас *I* (*I*, *Y*); пише се *Ě* а изговарају се два гласа *JE*: *oběd* (али исто се изговара и реч писана *objet*), док се у споју са графемама *D*, *T*, *N* (*DĚ*, *TĚ*, *NĚ*) изговара као *E* [d'e, t'e, ňe]; групе *DI*, *TI*, *NI* изговарају се у домаћим речима [d'i, t'i, ňi]; обезвучавање на крају речи или једначење по звучности; диграф¹ *CH* означава један глас.

Постоји неколико типова писма: идеографско и фонографско, које има две варијанте – слоговно/консонантско и гласовно). **Гласовно писмо** представља форму записа која је највише одмакла у анализи звучне форме језика.

Међутим, писани текст не мора увек да пружа директну информацију о звучној форми. Колико је удаљен систем графема од елементарних звучних сегмената зависи од принципа правописа. **Историјски** правопис поштује историјско стање записа и онда када су у језику настале гласовне промене које су знатно удаљиле звучну страну од графичке. Остатак овог принципа је у чешком писање двеју графема *i*–*y* за један глас *I*, јер су се раније изговарала два различита гласа. **Морфонолошки** (морфоноло-

¹ Диграф (или диграма) = спој две графеме, ч. *spřezka*.

шко-етимолошки) правопис поштује принцип да се облици исте речи или изведенице од исте основе пишу на исти начин. Такав је углавном чешки правопис. У речима *kdo*, *kde* пишемо *k* према етимологији иако другачији изговор (осим са *gd-*) не постоји. **Фонетски** правопис поштује звучну диференцијацију сегмената. Такав је српски правопис. У чешком се према том принципу променила реч *čbán* у форму *džbán*, која боље одговара изговору. У новијим радовима он се назива **фонолошки** (фонематски) принцип, јер графичка слика речи пре одговара слоју фонема него гласова. У чешком се подудара инвентар сугласничких графема са инвентаром фонема, тј. фонетске варијанте једне фонеме пишемо истом графемом, па нпр. словом *n* бележимо обе варијанте алвеоларно и веларно [n, ŋ].

У савременој лингвистици најчешће се за елементарне језичке сегменте користе термини глас и фонема. Постоји и опис на бази морфонема (morfém), где примарни предмет проучавања није сам гласовни сегмент, већ виши сегмент, морфема. Морфема се може описати као низ, ланац звуковних сегмената. Сама морфема се приликом творбених или морфолошких процеса може мењати, али то су и даље варијанте исте морфеме: *noha* – *nožka*, *dobrý* – *dobří*. Морфонема је онај елемент помоћу кога пратимо реализацију фонема у структури морфема. Конкретне гласовне особине нас овде занимају само уколико на њиховим основама можемо окарактерисати неке морфолошке односе, нпр. типове алтернација (у падешки различитим облицима *hadý* – *hadí* ради се о смењивању алвеоларног и палаталног сугласника *d* – *d'*).

За прецизно бележење звучне стране језика користе се такође графичка средства – фонетска **транскрипција**. Један глас се увек означава истим знаком. Основу чешке транскрипције чине слова латинице. Од транскрипције се разликује **транслитерација**, тј. преношење текста из једног графичког система у други, нпр. латиницом се означавају руска или грчка имена.

ФОНЕТИКА (HLÁSKOSLOVÍ)

Фонетика је наука о звучној страни језика. Термин *фонетика* је грчког порекла (уп. *phoné* = глас). То је лингвистичка дисциплина која описује аудитивна средства комуникације људским говором, и то са теоријског и практичног аспекта. Предмет фонетике је не само процес артикулације гласова у говорним органима говорног лица, већ и перцепција (опажање) говора и разумевање, који се одигравају код слушаоца.

Опис гласовне стране језика обухвата скуп појава различитог карактера. У чешкој науци о језику фонетски опис је веома детаљно разрађен.

На једној страни стоје физичке особине гласа, а на другој апстрактни појмови у којима се одражава функционисање тог звука као средства језика и говора. За опис гласовне форме језика традиционално се користи термин **глас** (*hláska*). У савременој лингвистици се за елементарне сегменте поред термина глас користи и термин фонема. **Фонема** (*foném*) је основна незначањска јединица описа, која има способност да диференцира више, значењске јединице језика, тј. морфеме. Фонема не носи значење, али омогућава међусобно разликовање морфема. Променом једне фонеме мења се некада и реч или облик речи: *vada, rada, sada, řada; vada, voda; vata, vana; vadu, vado*. У односу на опис гласова, када се улази у најситније детаље, приликом описа фонема мање пажње се поклања звучној варијабилности. Некада се иста фонема јавља у виду два гласа, нпр. алвеоларно [n] и веларно [ŋ]; њиховом заменом не би настала промена значења, па их зато означавамо као две варијанте једне фонеме. При опису фонема користимо само изабране гласовне особине које се код тог сегмента могу

утврдити; углавном нас занимају контрасти између фонема. Зато фонему можемо представити као апстрактан елеменат састављен од одређеног броја гласовних карактеристика.

Подела фонетике

Приликом анализе језика користе се два приступа: физички (акустички) и биолошки (физиолошки, артикулациони). Људски глас настаје вибрирањем гласних жица (најчешће), појачава се у дупљама-резонаторима и преноси треперењем честица ваздуха. Он се може проучавати методама физике, тачније акустике – акустичка фонетика. Са аспекта биолошке дисциплине физиологије проучава се артикулациона фонетика.

Основна метода фонетске анализе је метода директног посматрања и слушања (**слушна фонетика**). Друге методе користе разна помагала и апарате и отуда назив **експериментална фонетика**. Најпознатије методе су **палатографија** – прати на ком месту и на који начин при изговору гласа језик додирује непчани свод, **лингвографија** – прати учешће језика у артикулацији (помоћу лингвограма). **Рентгенографија** утврђује положај говорних органа из профила. Приликом акустичке анализе користе се апарати: **кимограф** – омогућава једноставан запис звучних таласа, **осцилограф** – преводи звучне трептаје на електричне и даје њихов графички запис (осцилограм), **спектрограф** је сложенији апарат који обезбеђује дводимензионални запис (спектрограм); овде се прецизније прати дужина и висина звука и количина звучне енергије (снаге). **Сонограф** захвата промене звука у времену, он производи тродимензионални спектар – сонограм. Приликом практичног говорног увежбавања (за репродуковање и акустичку анализу) данас се користе диктафон и рачунар (уз помоћ компакт-диска и меморијске картице).

ГОВОР

Способност говора поседује само човек. Процес говора је рефлексна активност у којој учествују говорни органи. Процесом споразумевања помоћу говора управљају центри у мозгу (за говор, за слушање и дешифровање говора и за оптички пријем говора). Приликом говорења активирају се сви центри и код говорног лица и код слушаоца. Ако постоји поремећај центара за говор, настаје афазиа (неспособност да се продукује и разуме говор); блаже урођено оштећење можданих центара манифестује се као дислексија (неспособност читања), дисортографија (неспособност савладавања правописа), диспозиција за поремећаје говора (нпр. муцање) и сл.

У самом изговору учествују **плућа** са дијафрагмом и осталим мишићима (plíce s bránicí a ostatními svaly), и **говорни органи** (mluvidla): **гркљан** (larynx) са **гласним жицама** и гркљанским хрскавицама (hrtan s hlasivkami a hlasivkovými chrupavkami), **ждрело и ждреона дупља**, *pharynx* (hltan, dutina hrdelní/krční), **усна дупља** (ústní dutina). У усној дупљи налазе се најважнији делови говорних органа: **меко непце**, *velum* (měkké patro), **ресница**, *uvula* (čípek), **тврдо непце**, *palatum* (tvrdé patro), **доња вилица** (dolní čelist), **језик** (jazyk), **десни**, *alveoli* (dásně), **зуби** (zuby), и најзад **усне** (rty, јд. ret).

Примарна, тј. физиолошка функција говорних органа и плућа је дисање, жвакање, мешање хране, гутање. Говорна, тј. комуникативна функција је секундарна. Дисањем долази до размене ваздуха у плућима и уношења кисеоника неопходног за организам. За стварање гласа (приликом говора или певања) користи се **ваздушна струја** при издисању (експирацији), тако да су сви гласови у нама блиским језицима експираторни.

Према облику и величини говорних органа постоје мање индивидуалне разлике, али то битније не утиче на квалитет изговора;

сваки здрав човек поседује говорне органе, тако да би теоретски могао да говори сваки језик на свету.

Покретање мишића и хрскавица гласних жица (*hlasivky*), које се налазе у гркљану, омогућава приближавање и удаљавање гласних жица и промену њихове напетости. Тако се ствара отвор гласних жица (глотис) који се може мењати променом густине ваздуха око гласних жица; тиме настаје основни тон који се кроз говорне органе преноси све до уха слушаоца. Тај основни тон добија својства људског гласа тек у надгркљанским дупљама, које делују као резонатори (ждреона, усна, носна дупља).

Од напетости гласних жица и јачине ваздушне струје зависи висина и јачина тона, која се користи за разликовање акцента и интонације. Ако се гласне жице међусобно приближе, а хрскавице остају удаљене, настаје шапат.

Распон гласа зависи од старосног доба и пола. Код беба је распон најмањи, у пубертету гркљан расте и продужавају се гласне жице (посебно код дечака) па глас постаје дубљи.

У **гласовним органима** у **ужем смислу** долази до финалне модификације људског гласа и до стварања појединих гласова и њихових спојева. Од дупљи-резонатора највећу могућност мењања има **усна дупља**: њен облик и величина зависе од виличног угла, положаја активних органа – језика, усана и меког непца. У усној дупљи су смештени пасивни органи: вилице, зуби, алвеоле, тврдо и меко непце (меко непце се може покретати само у једном смеру, горе и доле, спуштено је при артикулацији носних гласова). **Носна дупља** активно учествује само у артикулацији чешких носних самогласника (*M, N, Ń*); индиректно учествује и код самогласника, код којих се та посебна назална обојеност може свесно појачати. **Ждреона дупља** служи да се променом њеног обима покретом језика мења запремина резонатора, посебно значајна код грађења самогласника.

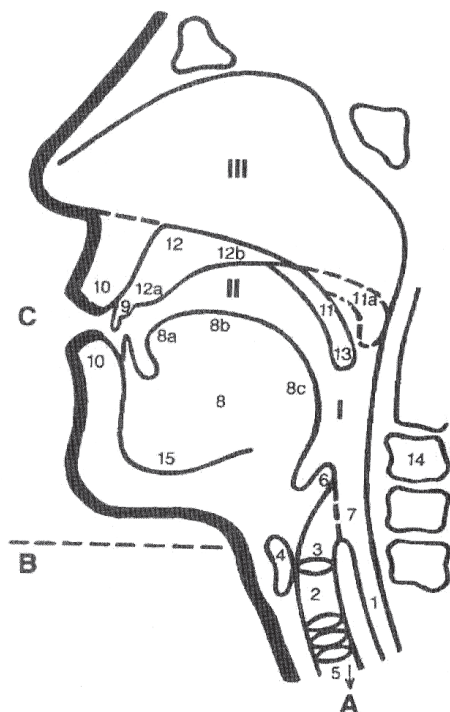
Вилице чине коштану структуру усне дупље. Свако отварање вилица спојено је са изговором једног слога.

На предњем делу вилица смештени су **зуби**.

Тврдо непце представља свод усне дупље а оно се наставља у **меко непце**. Доњи део усне дупље је мек.

Језик је најпокретљивији орган људског тела. Дели се на врх, леђа и корен. То је основни орган за грађење највећег броја гласова.

Усне спреда омеђују усну дупљу, основа им је мишић који окружује цео уснени отвор. **Уснени отвор** може имати различит облик и величину. Усне активно учествују у артикулацији уснених и уснено-зубних сугласника и самогласника *О, U*.

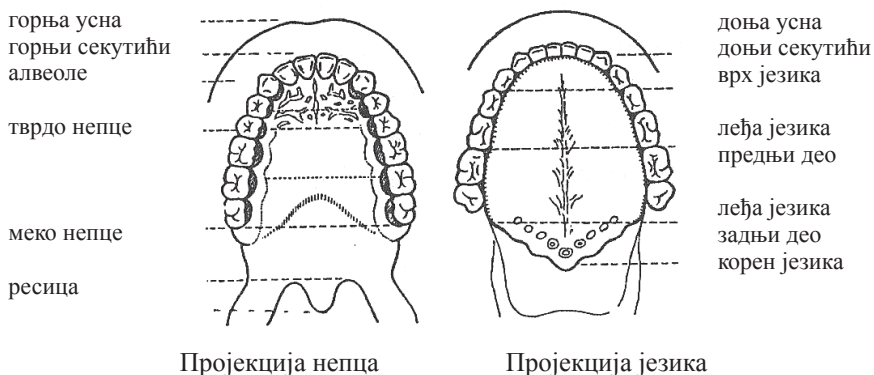
Пресек говорних органа

1 – једњак, 2 – гркљан, 3 – гласне жице, 4 – хрскавице гркљана, 5 – душник, 6 – поклопац гркљана, епиглотис, 7 – (задњи) зид гркљана, 8 – језик (8а – врх, 8b – леђа, 8c – корен), 9 – зуби, 10 – усне, 11 – меко непце (11а – меко непце приликом артикулације с назалном преградом), 12 – горња вилица (12а – алвеоларно испупчење, десни, 12b – тврдо непце), 13 – ресица, 14 – вратни пршљенови, 15 – доња вилица;

I – ждреона дупља, II – усна дупља, III – носна дупља;

A – област дисајних органа, B – област гласних жица, C – област артикулационих органа.

Приликом артикулације гласова на путу ваздушне струје формира се препрека која може бити потпуна (**преграда**, *závěr*) или делимична (**теснац**, *úžina*). Код првог начина настаје глас приликом прекидања (пробијања) преграде (приликом наглог раздвајања усана код уснених *P, B, M* или одвајања језика од непца, алвеола и зуба код осталих преградних сугласника. Код другог начина глас се чује као шум формиран трећем ваздушне струје у теснацу који је настао између доње усне и зуба (код *F, V*) или између језика и осталих горњих делова говорних органа. Приликом изговора самогласника остаје слободан пут ваздушној струји, само језик, зуби и вилични угао различито модификују усну дупљу и тако настају различити тонови. Артикулација код здравог човека одвија се механички и без напора. Приликом просечне брзине говора настаје око 600 различитих гласова за минут, приликом брзог говора може се изговорити и 50 000 гласова за један сат.

Слушање говора

Звук се региструје слушним органом – ухом. То запажање говора засновано је на способности људског слуха да препозна различиту **снагу**, интензитет гласа (мери се децибелима), различиту

висину (мери се бројем трепртаја у секунди, херцима – Hz), различиту **боју** и **дужину** (различито трајање). Слушно поље је скуп свих фреквенција које региструје људски слух (20 – 20 000 херца).

ГЛАСОВИ

Гласове најчешће дефинишемо као најмање елементе људског говора од којих је састављена реч. **Глас** (hláska) је скуп артикулационо-акустичких и перцептивних особина које се запајају истовремено и то независно од тога да ли те особине могу имати различовну улогу или не. Њихов број није неограничен. Деле се на **самогласнике, вокале** (samohlásky) и **сугласнике, консонанте** (souhlásky). Назив долази од тога што самогласници имају способност да граде **слог** (slabika), чине језгро слога (jádro slabiky), а сугласници нису самостални, у слогу прате самогласнике. Знатно су чешћи слогови који се завршавају на самогласник. За вокалске језике је карактеристичан висок степен вокализације у структури речи. По томе је **српски** у већој мери вокалски језик од чешког (највише вокалски од свих словенских језика). Од свих језика највећи степен вокализације има италијански. И чешки и српски језик (као и остали словенски језици) избегавају многе сугласничке групе, посебно на крају слога и речи.

Ова подела на самогласнике и сугласнике је природна и условљена је артикулационим, акустичким и функционалним разликама. Те разлике су последица различитог положаја говорних органа: при изговору самогласника у усној дупљи се не праве никакве препреке фонационој струји, пут ваздушне струје остаје релативно широк и слободан, док се приликом изговора сугласника на путу ствара препрека. Од врсте препреке зависи и врста и степен шума код сугласника. На пример, сугласници *P, T, K* имају потпуну преграду, док *S, Š, CH* имају јаку, али непотпуну препреку. Код сугласника су у покрету мањи делови говорних органа и покрети су бржи.

Артикулационе разлике између самогласника и сугласника тичу се и напетости говорних органа: приликом изговора самогласника напетости су готово подједнако сви говорни органи који учествују у њиховом образовању, док је код сугласника напетост концентрисана на месту препреке, у жижи шума. Тако је, на пример, код сугласника *P, B* напетост концентрисана на уснама, тј. на месту преграде. Самогласници и сугласници се разликују у интензитету, тј. снази фонационе струје: интензитет фонационе струје је већи код сугласника него код самогласника, и то управо услед концентрисане напетости.

Код сугласника се тачно може одредити који говорни органи, односно који делови одређених говорних органа праве препреке фонационој струји, тачно се одређује место, жижа, тачка образовања, док се код изговора самогласника може говорити само о основном положају језика у усној дупљи, јер самогласници немају тачку артикулације. Код самогласника уста су мање или више отворена, код сугласника она обично теже ка затварању.

Самогласници су тонални гласови. Присуство шума код њих је сасвим незнатно. При изговору сугласника ваздушна струја савладава различите препреке правећи различите шумове. Сугласници су шумови праћени тоновима (код звучних сугласника) или чисти шумови (код безвучних сугласника). Самогласници су носиоци слога, сугласници могу бити слоготворни само у посебним фонетским условима. Самогласници могу бити акценатовани, на сугласнике акценат никад не пада (осим када су слоготворни). Самогласнике можемо певати, а сугласнике не можемо.

Самогласници се могу изговарати са различитим покретом и висином мелодијског тона, тј. са различитом интонацијом, могу се изговарати са различитим емоционалним тембром (бојом гласа), док сугласници немају те одлике.

Самогласници и сугласници се разликују по дужини трајања изговора: самогласници дуже трају од сугласника и њихово трајање се може по вољи продужавати или скраћивати. Трајање самогласника у чешком језику има фонемску вредност, а у **српском** има разликовну функцију само када су везане за акценат (дугосилазни, краткосилазни...); када нису у акцентованом слогу могу имати само граматичку разликовну функцију (нпр. дужина у генитиву множине именица и сл.). Трајање сугласника је ограничено, али и код њих постоје разлике у трајању, као и разлике у могућности продужавања њиховог трајања.

Постоје и прелазни гласови који се називају **сонанти** (jedinečné, sonory): *J, L, R, M, N, Ń*. Они се граде помоћу слабе артикулационе препреке, ту је комбинован слаб трени шум са усним и носним тоном, звучнији су од звучних парних сугласника. Слични су самогласницима по томе што неки од њих имају способност да граде слог, тј. што су **слоготворни** (slabikotvorné), нпр. *vlk, krk, osm*.

Чешки језик има 25 сугласника, 5 кратких и 5 дугих самогласника и дифтонг *OU*, у приручницима се наводе и дифтонзи који се срећу у страним речима *EU* и *AU* (овај последњи и у узвицима). **Српски** језик има 30 фонема – 5 самогласничких и 25 сугласничких.

САМОГЛАСНИЦИ

Самогласници су тонови или звуци. У њиховој артикулацији најзначајнији је положај језика. За грађење самогласника је врло важно учешће резонатора кроз које пролази ваздушна струја. Тако се поједини елементи ларингалног гласа појачавају у вишим дупљама и самогласник региструјемо као тонску структуру. Осим основног тона насталог на гласним жицама јавља се низ виших појачаних тонова, који се називају **форманти**. За

чешке самогласнике најзначајнији су величина и облик усне и ждреоне дупље. При томе се дупље мењају покретом језика напред-назад, горе-доле или променом облика и величине отвора усана, евентуално променом величине виличног угла.

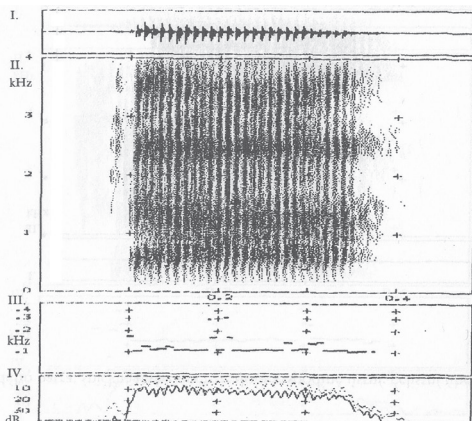
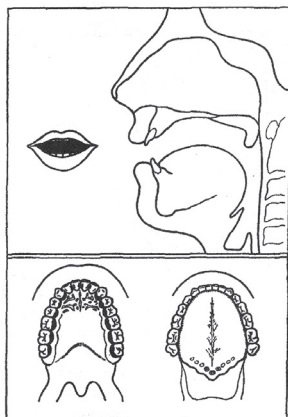
Приликом описа артикулације самогласника морају се узети у обзир и секундарни критеријуми: облик усана, вилични угао, напетост језика. Усне могу имати облик од заобљености (лабијализованости) до заоштрености. На основу виличног угла разликујемо разне степене отворености самогласника.

Чешки језик нема носне самогласнике, што значи да меко непце затвара пролаз ваздушној струји у носну дупљу, тако да она не учествује у артикулацији самогласника.

Савремени чешки језик има 5 кратких и 5 дугих самогласника који се обично представљају, зависно од покрета језика у вертикалном и хоризонталном смеру, у облику троугла.

	предњи (přední)	средњи (střední)	задњи (zadní)
високи (vysoké)	I		U
средњи (středové)		E	O
ниски (nízké)		A	

У средини се налази **самогласник** *A/Á*; језик је смештен у средишњем делу усне дупље и отуда назив **средњи ниски** самогласник (*střední nízká samohláska*). Приликом артикулације гласа *A* вилице су знатно удаљене међусобно, уста су отворена а површина усненог отвора је највећа, због чега је то најотворенији самогласник. Језик је смештен између доњих зуба, и зато се назива ниски самогласник. Усна дупља је већег обима, тако да је тон усне дупље код овог самогласника знатно присутнији него тон ждреоне дупље. Постоје две фонеме: *A* кратко и *Á* дуго. Дуго је отвореније и ниже него кратко *A*.

Самогласник *A* (са спектрограмом)

Чешко кратко *A* је затвореније него **српско** *A*.

У односу на средњи самогласник *A*, покретањем језика у смеру према напред или назад артикулисани су предњи или задњи самогласници. За изговор предњих самогласника језик се помера напред и горе, уста се све више затварају, вилични угао се смањује а уснени отвор сужава. Запремина усне дупље се смањује, чиме се тон повишава. **Предњи** самогласници су **средње** *E/Ě* (přední středové) дуго и кратко, и **високо** *IÍ* (přední vysoké) дуго и кратко.

Код **самогласника** *E* помера се језик умерено напред и горе, а врх се ослања о корене доњих секутића. На палатограму се бележи површина додира језика с непцем.

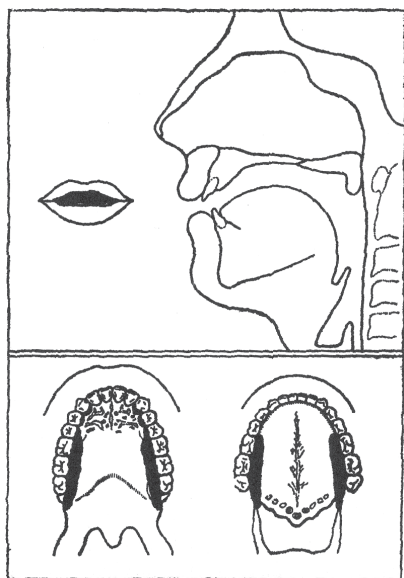
Чешко књижевно кратко *E* је отвореније од **српског** *E*, не-књижевно чешко *E* је још отвореније.

Код **самогласника** *I* померање језика напред и горе је још израженије (зато је то високи самогласник). Леђа језика се подижу ка тврдом непцу (што се може приметити и на палатограму),

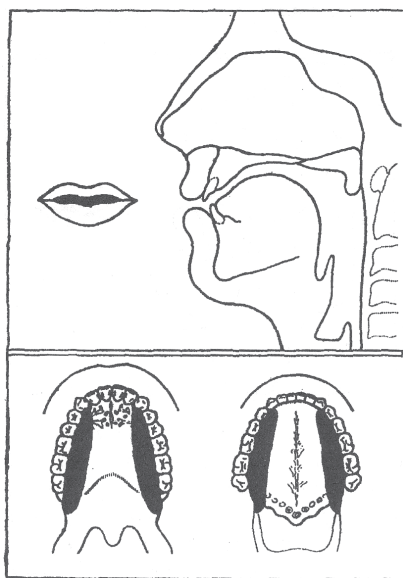
а врх језика додирује ивице доњих секутића. Резултат тога је знатно повишен тон усне дупље. Вилични угао је најмањи, усне и зуби су највише приближени, уснени отвор је врло узак, али није скраћен – ово је најзатворенији самогласник. Узан пролаз између језика и непца (посебно код дугог *Í*) изазива настанак фрикативног шума, сличног гласу *J* (само што је код *J* фрикативни шум примаран, док је код *I* примаран усни тон).

Чешко кратко *I* је нешто отвореније него **српско** кратко *I*.

(У прашком изговору се самогласници *I* и *E* изговарају још отвореније него у књижевном језику.)

Самогласник *E*

Самогласник *I*

Задњи самогласници су **средње** *O/Ó* (zadní středové), дуго и кратко, и **високо** *U/Ú* (zadní vysoké), дуго и кратко. Језик се помера назад и горе, више код *U* него код *O*. На тај начин се добија већа запремина усне дупље него код *A*, тако да *O* има дубљи тон

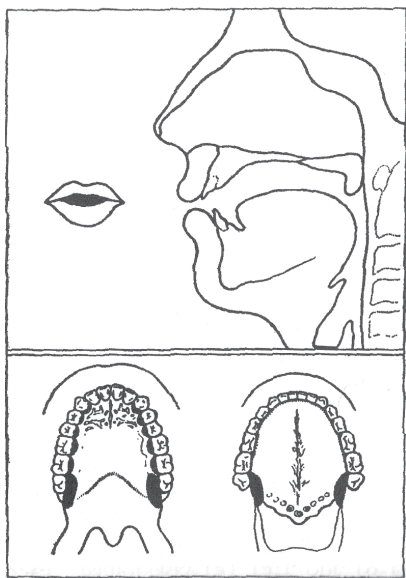
него *A*, а код самогласника *U* тон је најдубљи. Томе доприноси и активност усана: уснени отвор се смањује и заокругљује (више код *U*).

Код самогласника *O* језик се помера назад и горе у смеру према меком непцу, с лаганим извијањем језика а врх језика лебди слободно у усној дупљи.

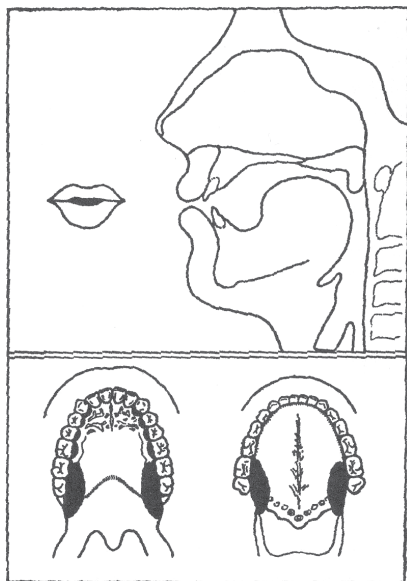
У чешком језику се дуго *Ó* среће само у страним речима и емоционално обојеним изразима (узвизима).

Чешко књижевно кратко *O* је нешто отвореније него српско *O*, чешко некњижевно *O* (у прашком изговору) је још отвореније.

Код самогласника *U* језик је померен највише назад и горе, некад толико да додирује ресицу, врх језика се помера мало уназад. Усне су истурене напред, јако су заобљене, углови су им још више примакнути него код *O*. Површина усненог отвора је најмања од свих самогласника.

Самогласник *O*

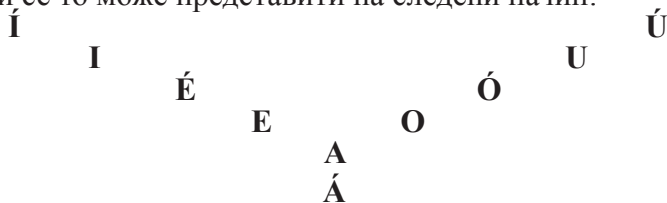
Самогласник *U*

Дифтонг (dvojhĺáska) **OU**. Дифтонг је спој два самогласничка елемента у једном слогу и тај се слог зато сматра дугим. У дифтонгу се спаја самогласнички елеменат, који чини језгро (врхунац) дифтонга, са елементом који се означава као полусамогласник. Врхунац звучности обично чини онај елеменат који се може наћи у језику као самосталан кратки самогласник и најчешће је отворенији, нижи него онај други, полусамогласнички елеменат. Према томе да ли се врхунац слога налази у његовој почетној фази или у завршном делу дифтонге делимо на **силазне** (klesavé) – врхунац је на почетку, а онда звучност пада (полусамогласник) и **узлазне** (stoupavé) – полусамогласник претходи врхунцу дифтонга. У чешком језику срећу се само силазни дифтонзи (док су у словачком узлазни).

У чешким речима постоји само дифтонг **OU**, у страним речима **EU** и **AU** (овај последњи и у узвицима).

У чешком дифтонгу **OU** елеменат **O** чини врхунац дифтонга. Квалитативно је (нарочито на свом почетку) сличан задњем средњем самогласнику **O**. Други део (полусамогласник) чини елеменат реда **U**, који је краћи него задње високо **U**.

У чешком језику постоји подела самогласника на две групе у односу на њихову дужину, **квантитет** (délka), на **кратке и дуге** (krátké a dlouhé). Дуги самогласници трају отприлике два пута дуже од одговарајућих кратких. Осим разлике у квантитету међу чешким самогласницима постоји и мања разлика у **квалитету**: Дуги су мало виши и затворенији од одговарајућих кратких, осим дугог **Á**, које је нешто ниже и отвореније од кратког **A**. Графички се то може представити на следећи начин:

У изговору (посебно нестандардном) некада се јавља одступање, тако да су високи самогласници (*I, U*) обично мало краћи јер се артикулишу са нешто више напора него остали.

У неким дијалектима се поједини дуги самогласници изговарају кратко, негде само у морфолошким облицима, а негде се кратки самогласници дуже. У шлеским говорима постоје само кратки самогласници.

Пошто је пролаз ваздушној струји у носну дупљу приликом артикулације затворен, чешки нема носне самогласнике, већ само **усне** (*ústní*). **Носне** самогласнике (*nosovky*) имао је прасловенски и старословенски језик, као и изумрли полапски, а од савремених словенских језика сачувао их је пољски језик (додуше са другачијом дистрибуцијом у односу на првобитне назале).

СУГЛАСНИЦИ

Чешки језик има 31 сугласник, од тога 25 фонема и 6 сугласничких варијаната истих фонема.

Артикулациона суштина сугласника је стварање препрека ваздушној струји у дупљама изнад гркљана; акустичка суштина је шум (код безвучних) или шум комбинован са тоном (код звучних сугласника). Приликом класификације гласова узима се у обзир артикулацијски аспект (начин и место артикулације, учешће гласних жица, учешће носне дупље), као и акустички аспект (акустички утисак, трајање, звучност).

А. Подела сугласника према начину артикулације

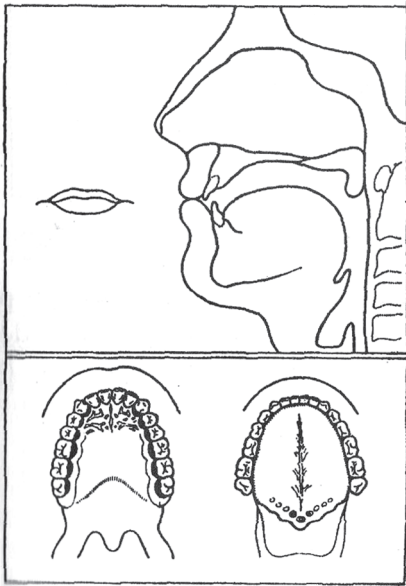
Према **начину** артикулације сугласници могу бити **преградни** (*závěrové*; такође се зову и експлозивни, оклузивни, плозиви), затим **тесначни** (*úžínové*; струјни, констриктивни, фрикативни, трајни, спиранти) и најзад **полупреградни**, африкате (*polozávěrové*; семиоклузивни, комбиновани, сливени).

1. Преградни сугласници

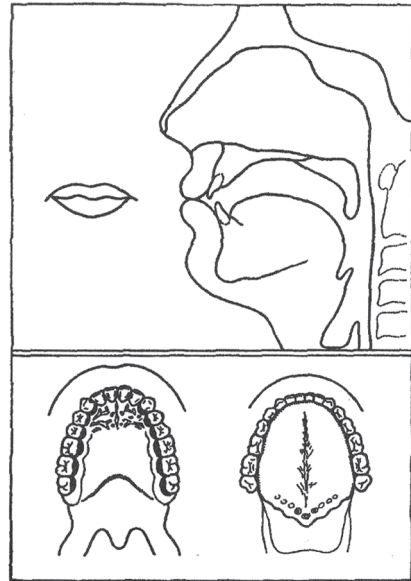
Артикулишу се тако што се на путу ваздушне струје у говорним органима ствара потпуна препрека – преграда; сугласник се чује у тренутку прекида преграде (при експлозији).

Према месту артикулације деле се на:

а) **Двоуснени** (obouretné; билабијални, уснено-уснени) **Р, В, М**. Код њих се преграда ствара међусобним притискањем обе усне. Језик заузима неутралан положај. **Р** је безвучно, **В** и **М** су звучни. Код **М** је меко непце спуштено па ваздушна струја пролази и кроз носну дупљу – то значи да је **М** носни самогласник, а **Р** и **В** су усни. Код **Р** и **В** постоје две преграде, на уснама и меком непцу, и обе се прекидају истовремено, док код гласа **М** постоји само једна, уснена преграда и само једна, слабија експлозија (јер је то назал). Уснена преграда, па тиме и експлозија, најјача је код

Сугласници **Р, В**

Сугласник **М**

P због тога што је то безвучан глас, а за изговор **свих безвучних** се користи јача артикулациона енергија. Акустички утисак код билабијалних сугласника је пауза спојена са експлозијом, код *V* је присутна примеса мрмљавог тона, а код *M* се прикључује назалност. Оптички утисак је приметно приљубљивање усана (зато деца прво науче да изговарају ове гласове).

Усненозубно, лабиодентално (retozubné) [m] је варијанта гласа *M*, а не самосталан глас. Изговара се у сугласничкој групи *MV* или *MF* (нпр. *tramvaj, nymfa*).

б) **Алвеоларни**, деснични – *dásňové, alveolární* (некад се сврстају у зубноалвеоларне – *zubodásňové*) ***T, D, N***. Преграда се гради притискањем ивица језика на ивице непчаног свода (алвеоле, десни – *dásně*) целом дужином у облику потковице (коронална артикулација). Код гласа *T* језик додирује горње секутиће,

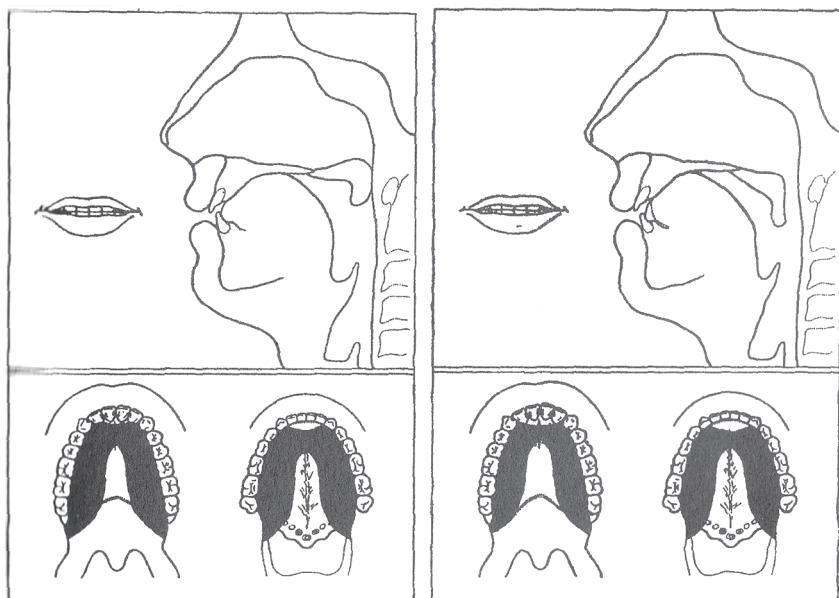
Сугласници *T, D*

Сугласник *N*

а код *D*, *N* им се само приближава. Усне не учествују активно, граде издужен отвор, вилице су умерено удаљене. Глас *T* је безвучан и при његовом изговору артикулациона енергија је најјача, *D* и *N* су звучни – код *D* енергија је нешто слабија а код *N* је најслабија (и због тога што је *N* назалан глас). Акустички се и овде запажа пауза спојена са експлозијом, код *D* је присутна и примеса мрмљавог тона. Оптичка перцепција је добра – може се видети положај језика.

Приликом изговора **српских** гласова *T*, *D*, *N* језик се налази више напред и наслања се на горње зубе, тако да они спадају у зубне сугласнике.

в) **Предњонепчани**, палатални (*předopatrové*, *tvrdopatrové*, *palatální*) *Ť*, *Ď*, *Ň*. Ови сугласници обично се називају и „меки“. Тај назив није најадекватнији јер се они изговарају појачаном артикулационом енергијом, о чему сведочи и обојена површина на палатограму и лингвограму. Преграда се гради јаким притискањем леђа језика на тврдо непце, и то тако што језик својом масом скоро сасвим испуни усну дупљу. О јакој напетости мишића језика индиректно сведочи и небојен врх језика, који се ослања о доње секутиће. (Ако је врх језика постављен иза зуба, супраден-тално као у руском и бугарском, онда настаје само полумекоћа.) Усне граде издужен отвор који је у угловима заострен, нешто дужи него код *T*, *D*, *N*. Акустички утисак је тон (шум) виши и оштрији него код *T*, *D*, *N*, који се обично назива „мекоћа“, а настаје због тога што језик знатно испуњава усну дупљу и тако је смањује. Тај шум је праћен и умерено пискавом експлозијом, која је изазвана чврстим притискањем језика уз непце. Код гласова *Ť*, *Ď* јавља се у већој или мањој мери примеса сибиланата. Међусобни однос гласова *Ť*, *Ď*, *Ň* (звучност, јачина артикулационе енергије, назалност и запажање експлозивног шума) иста је као код *T*, *D*, *N*. Оптички утисак је јаче стезање вилице и већа напетост у мишићима лица, а може се уочити и активност усана.

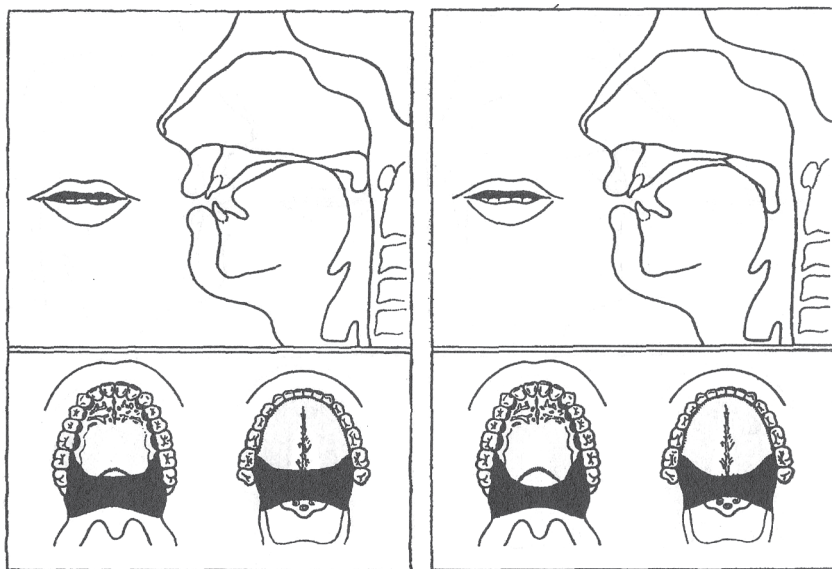
Сугласници *Ț, Ȣ*

Сугласник *Ń*

г) **Задњонепчани**, веларни (*zadopatrové, měkkopatrové, velární*) ***K, G, [ŋ]***. Граде се уз најјачу артикулациону енергију од свих експлозивних сугласника и највише позади, због чега су погрешно називани и „грлени“ (лат. *gutturalis*). Преграда се гради притискањем задњег дела језика уз меко непце. Површина додира пружа се попречно у облику широке пруге. Врх језика лебди слободно у усној дупљи, међутим, може се ослањати и о доње алвеоле. Уснени отвор је као у неутралном положају. Међусобни однос велара је исти као код претходних група: *K* је безвучно, а *G* звучно. Међутим веларни назал *ŋ* (који довршава формирање трочланих низова преградних сугласника) није самосталан глас, среће се само као варијанта алвеоларног *N* у групама испред веларних *K, G* (*banka, venkov, Kongo*); вероватно да је ова варијанта опстала јер је код ње очуван главни акустички

знак – назалност. Узрок померања артикулације са алвеола на меко непце јесте олакшавање изговора – избегавање наглог премештања језика пред веларима. Изговор са алвеоларним *N* сматра се у чешком неортоепским.

Међу чешке гласове сврставамо и сугласник *G*, за који се тврди да је туђи глас, јер се првобитно словенско и прачешко *G* променило у глас *H*. Сугласник *G* се поново интегрисао у чешки језик увођењем многобројних страних речи које садрже овај глас (код многих од тих примера се изгубило осећање да се ради о страним речима – *gramatika, generál, guma*) и тако постао самостална фонема. Срећемо га и као позициону звучну варијанту гласа *K* у чешким речима *kdekdo* [gdegdo], *tak dál* [tagdál]. У супстандардном језику може се наћи и у чешким основама (из студентског сленга *ségra* = сестра) или у искривљеним речима страног порекла (*legrace* = забава, шала; настало из латинске основе *recreatio*).

Сугласници *K, G*

Сугласник *њ*

Међу преградне сугласнике сврстава се и тзв. **раз** (*ráz*), који није глас (није носилац значења), већ само „тврди“ почетак фонације. Неки га ипак називају „експлозивни глас гласних жица, глотални експлозив“ (*hlasivková exploziva*), „посебан грлени сугласник“ (*zvláštní hrtanová souhláska*), „кратак безвучан ларингални оклузив“ и сл. У фонетској транскрипцији обележава се знаком [ʔ] или апострофом [']. Среће се на почетку речи испред самогласника (и ту има вредност својеврсног граничног сигнала) или унутар речи на морфемском шаву. Када се нађу један до другог два различита или два иста самогласника, изговарају се оба: *doopravdy* [doʔopravdy], *u okna* [uʔokna]. Када се предлог завршава на звучан сугласник а следећа реч почиње самогласником (*pod oknem, nad okem*), дозвољен је изговор са разом, а предлог се изговара са безвучним сугласником [poʔoknem, naʔokem]. Ако се изговори без раза, као једна реч, предлог се завршава звучним сугласником (овај изговор је типичан у Моравској): [podoknem, nadokem].

Ако се предлог састоји само од једног сугласника (*v, k, z, s*) правилнији је изговор с разом: *v okně, z okna* [fʔokně, sʔokna].

2. Тесначни сугласници

Тесначни сугласници не формирају, као преградни, трочлане низове. Сви сугласници су усни, нема назалних тесначних сугласника. Настају тако што се у говорним органима гради непотпуна препрека (теснац – *úžina*). Одговарајући глас се формира док ваздушна струја пролази кроз тај теснац.

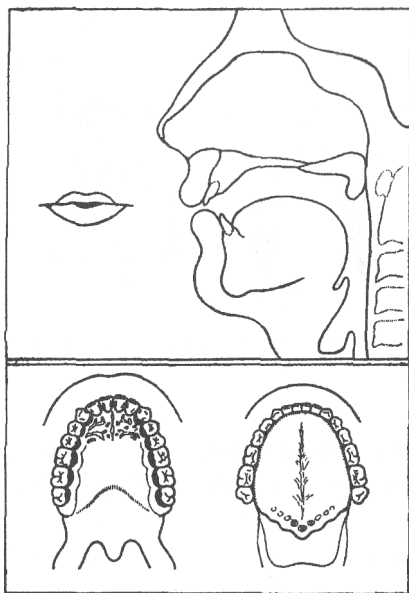
У зависности од **места** препреке издвајају се парови сугласника:

а) **Усненозубни** сугласници, лабиодентални (*retozubné, labiodentální*) **F, V**. Граде се у теснацу између доње усне и горњих секутића. Језик је у неутралном положају и не долази у

додир с непцем, врх се ослања о доње десни. Отвор усана је сужен и скраћен. Глас *F* је безвучан, енергичније изговаран, *V* је звучно и артикулисано са мање енергије. Трени шум који чујемо током читавог трајања артикулације је оштрији код *F* и подсећа на фијукање. Оптички утисак је веома изражен, слично као код преградних билабијалних сугласника.

У чешком језику ово су парњаци, *V* се мења у безвучно *F* на крају речи и испред безвучних сугласника, само што испред *V* безвучни сугласник не прелази у звучни (*tvoje, dvoje*). У **српском** је *B* сонант, не мења се пред безвучним сугласницима и на крају речи (али на крају речи у српском и иначе нема обезвучавања).

У неким дијалектима се после самогласника сугласник *V* изговара као *U* – *kreu, prauda*, што у књижевном језику није дозвољено.

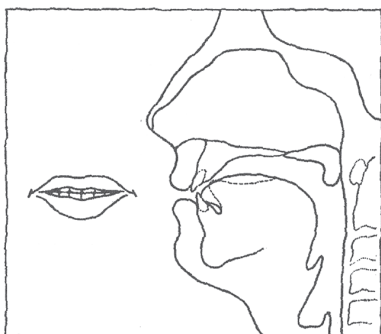

Сугласници *F, V*

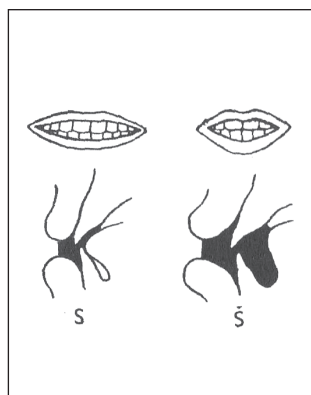
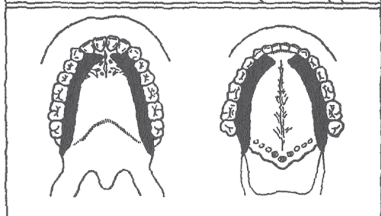
б) **Алвеоларни**, деснични (alveolární, dásňové, такође zubodásňové, alveodentální) сугласници су заправо **сибилянти** (sykavky) **S, Z, Š, Ž**. Артикулација ових сугласника одвија се тако што ваздушна струја пролази између врха језика и алвеоларног испупчења, налаће на зубе, који се скоро сасвим приближе. Тако настаје карактеристичан шум (sykot): пискави шум код **пискавих** сугласника **S, Z** (sykavky ostré) и шуштави шум код **шуштавих** сугласника **Š, Ž** (sykavky tupé). Код **S, Z** се врх језика ослања о доње секутиће (зато на лингограму врх није обојен), код **Š, Ž** се врх подиже према алвеоларном испупчењу. Та мала разлика у артикулацији има за резултат и различит акустички утисак: код **S, Z** се ваздушна струја гура директно и снажно на зубе, чиме настаје прилично висок и оштар фрикативни шум, а код **Š, Ž** се формира у предњем делу уста мања шупљина, тако да ваздушна струја не налаће директно на зубе и тиме њен учинак слаби, добијени шум је зато дубљи и мање оштар. Отуда и одговарајући чешки термини *ostré a tupé sykavky*. Појачавању акустичке разлике између ове две врсте сибиляната доприноси и облик усана: код **Š, Ž** се усне умерено заобљују и истурају напред, код **S, Z** се углови усана повлаче у страну и гради се узан издужен пролаз. Артикулационо су енергичнији безвучни **S, Š** него звучни **Z, Ž**. Оптички знаци су код сибиляната уочљиви само на уснама, активност језика се не види. Зато се код изговора сибиляната често јављају поремећаји у говору (шушкање, *сигматизам*), који имају различите узроке: неправилан смер ваздушне струје (посебно латерална артикулација, потискивање ваздушне струје у страну), недостатак предњих зуба и др.

У односу на чешко **Š, Ž** **српски** шуштави сугласници се изговарају тако што учествује пре свега ивица језика (лат. corona), па је то коронални изговор, док код чешких гласова више учеству-

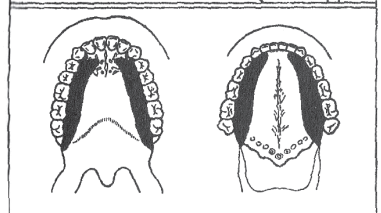
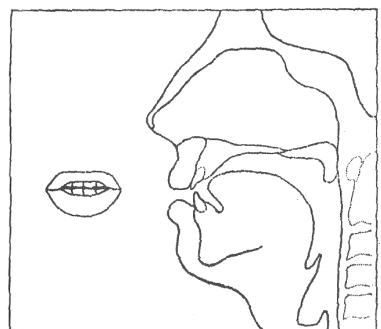
ју леђа језика (лат. dorsum) – дорзалан изговор. Место изговора српских шуштавих сугласника је нешто више напред у односу на чешке, због чега су чешки шуштави сугласници мекши.

Сугласници S, Z

Сугласници S, Š

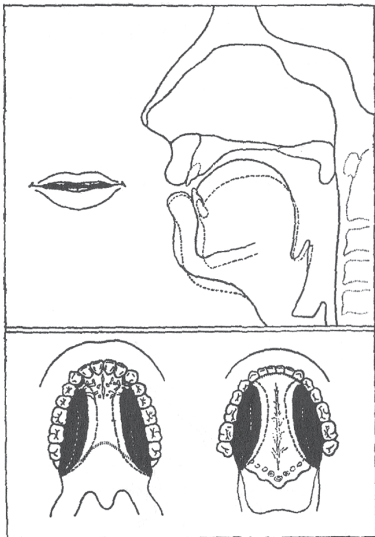

Сугласници Š, Ž

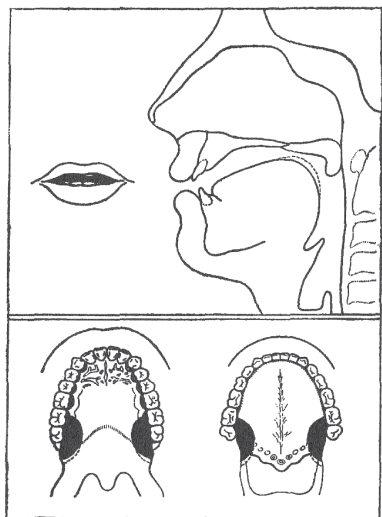
в) **Предњонепчано**, палатално (předopatrové) **J**. Овај сугласник је звучан и нема безвучног парњака. Гради се у теснацу између леђа језика и тврдог непца. Фрикативни шум није упадљив, због звучности овог сонанта. Зато се *J* често у непажљивом изговору губи или бива ослабљена артикулација (нпр. *мог*, *твог* уместо *тоје*, *тоје*). Већи артикулациони напор се уочава када се нађе у положају између предњих самогласника (нпр. *јеји*, *пији*).

Сугласник *J*

Испрекиданом линијом на пресеку обележено је ослабљено *J* (неслоговно *i*).

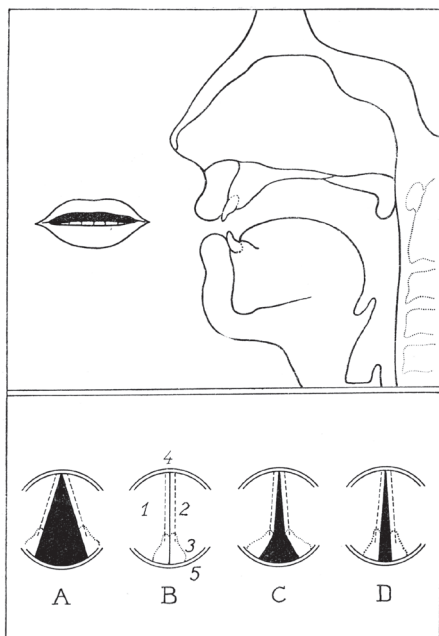

г) **Задњонепчано**, веларно (zadopatrové, velární) **CH**. Гради се у теснацу између задњег дела леђа језика и меког непца. Фрикативни шум је изразит и оштар јер се ради о безвучном гласу. Врх језика се ослања о доње секутиће, али може и слободно да лебди у усној дупљи. Нема звучног парњака. У односу на **српско** **CH** [x], код чешког гласа теснац је ужи а трење јаче. Врх језика је нешто више издигнут.

Сугласник **CH**

д) **Грлено**, ларингално (hrtanové, laryngální) **H**. Код овог гласа нема значаја положај усне дупље, ваздушна струја се пропушта без препрека. Усне и језик су у неутралном положају, меко непце затвара пут у носну дупљу. Звучно је и гради се у гркљану. Код гласа **H** се звучност и сам фрикативни шум формирају на истом месту, на гласним жицама. Гласне жице заузимају положај за изговор гласа, хрскавице гласних жица се обрну око своје осе тако да између њих настаје пролаз у облику троугла. Ваздушна струја која се пробија кроз тај пролаз изазива фрикативни шум. Артикулација је прилично сложена и напорна тако да приликом непажљивог или брзог изговора бива глас **H** ослабљен или чак изостављен, посебно између два самогласника (нпр. *too druého* уместо *toho druhého*). Међутим оно увек остаје звучно; доказ да не постоји беззвучно **H** је то што у позицији кад треба да се обезвучава, чујемо веларно **CH** – *snih* [sňi:x].

Сугласник **H**

Положај гласних жица:

А – при мирном дисању,

В – приликом фонације (1. гркљанска дупља, 2. гласне жице, 3. хрскавице гласних жица, 4. предњи зид гркљана, 5. задњи зид гркљана),

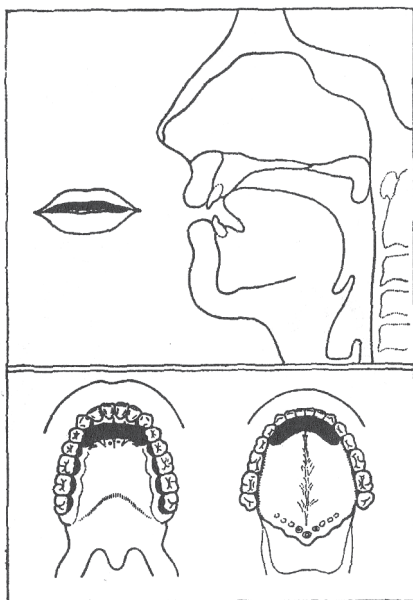
С – приликом изговора обичног **H**,

Д – приликом изговора ослабљеног **H**.

У тесначне сугласнике спадају и латерални сугласници и ви-
бранти. Они се некада називају једним именом – **ликвиде**.

ђ) **Латерално**, бочно (*bokové, laterální*) **L**. За разлику од оста-
лих тесначних сугласника (с теснацем у средини говорних орга-
на) код бочних сугласника је у средини формирана препрека на
тај начин што ваздушна струја одлази у страну, међу кутњаке.
Тако настају сугласници реда **L**. Чешко **L** је средњи глас (ни мек
ни тврд) и само то **L** се изговара у књижевном језику и у већини
дијалеката. Гради се тако што се врх језика ослања о алвеоларно
испупчење и при томе његове бочне ивице не додирују непце.
Тако настају са стране теснаци кроз које пролази ваздушна стру-
ја, фрикативни шум је веома слаб и праћен је тоном.

Тврдо и меко **L** (**Ľ** и **L**) разли-
кују се по артикулацији: тврдо
Ľ се формира тако што се врх
језика помера напред и језик
се угне у облик кашике (тима
се повећа резонатор усне ду-
пље); у другом случају (**L**) врх
језика се ослања о доње секу-
тиће а леђа језика притискају
на непчани свод већом снагом
и већом површином (каракте-
ристичан звук је зато висок,
„мек“). Акустички је **Ľ** дубоко
а **L** високо. Посебан тип је тзв.
„увијено“ (**U**), тј. тврдо **Ľ** фор-
мирано без додира врха језика
и алвеола; дубини тона допри-
носи и заобљеност усана. Тврдо
и меко **L** (**Ľ** и **L**) срећу се у дијалектима и у другим словенским
језицима, а чешки књижевни језик има само средње **L**.

Сугласник **L**

е) **Вибранти**, треперави (kmitavé) **R, Ř**. Код ових гласова уместо једног покрета говорних органа, који би формирао препреку, имамо неколико покрета, додуше ограничених на врх језика. Оба сугласника се артикулишу тако што се језик својим ивицама притисне на непце, а врх се само приближи алвеолама и ударима ваздушне струје се доводи у стање вибрирања, треперења.

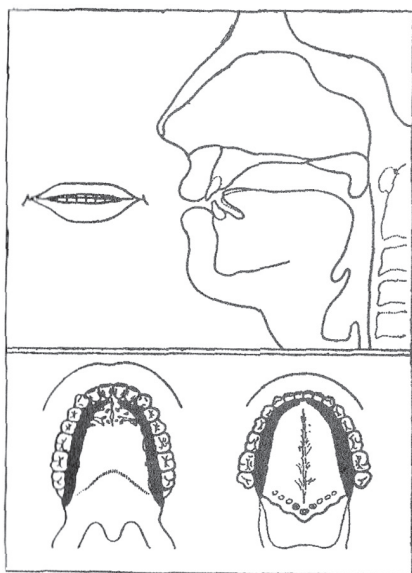
Разлика између ова два сугласника је у томе што се код **Ř** ваздушна струја гура јаче и при томе налеће не зубе (као код сибиланата). Трептаји врха језика су код **Ř** бржи и чешћи (тима и краћи) него код **R** па се зато између појединачних трептаја не могу чути вокалски елементи. Праћени су шуштавим шумом (као код **Ž, Š**, пригушени шум је ближи гласу **Ž** него гласу **R**). Глас **Ř** је настао од меког **R**, а формира се тако што се зуби знатно приближе, уз треперави покрет врха језика, а леђа језика се шире и тешње приближавају непцу; такав положај прилично отежава треперење језика (зато је за његов изговор потребна **најјача** артикулациона енергија у односу на све остале сугласнике; често се изговара неправилно, јер је то артикулационо најкомпликованији чешки глас). Зуби су у истој равни по вертикали и примакнути су, као код пискавих сугласника, вилице су знатно приближене и доња се мало помери напред. Усне су издужене и у угловима заоштрене (као код пискавих **S, Z**). Акустички се чује фрикативни треперави шум праћен сибилантским (шуштавим) шумом, који настаје због налетања ваздушне струје на примакнуте секутиће. Та два шума морају се слити у један звук и не смеју одвојено да се чују.

Основна вредност сугласника **Ř** у чешком књижевном језику је звучан глас у позицији пред самогласником (*řada, řeka*), између два самогласника (*dveře, moře*) и **поред** звучних сугласника (*dřevo, řvát*). На крају речи се обезвучава (*vař, vepř*), као и **поред** безвучних сугласника (*tři, vařte*). Значи да се глас **Ř** увек прилагођава суседном сугласнику, тако да имамо примере прогресивне асимилације (*při*). Глас **Ř** не може бити слоготворан и није

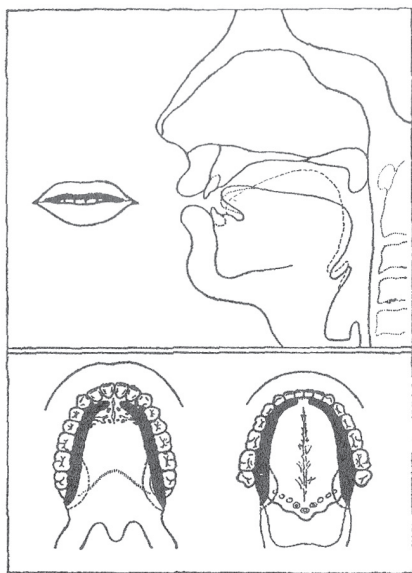
сонант (нпр. *hřmí* је једносложна реч, за разлику од одговарајуће српске речи *грми*).

Сугласник *R* се слично изговара: бочне ивице језика притисну се уз непце, врх језика се наизменично приближава алвеолама и удаљава од њих. Усне су у неутралном положају, вилице прилично размакнуте. Акустички се код *R* запажа звук који подсећа на праскање, крчање. Многи људи од детињства уместо уобичајеног алвеоларног *R* изговарају веларно *R*, које се добија тако што не трепери врх, већ задњи део леђа језика заједно с ивицом меког непца, некада трепери само ресица (ресично, увуларно *R* – *čírkové*). Неправилан изговор гласа *R* назива се *врскање*, *ротаџизам*. Глас *R* је сонант и слоготворан је. Испред и иза њега могу се чути пратећи вокалски елементи.

Чешко *R* се разликује од нпр. од француског по томе што је у чешком језик померен више напред, а од *R* у немачком, енглеском и сл. по томе што при артикулацији чешког *R* не учествује у толикој мери ждреона дупља.

Сугласник *R*

Сугласник *Ř*

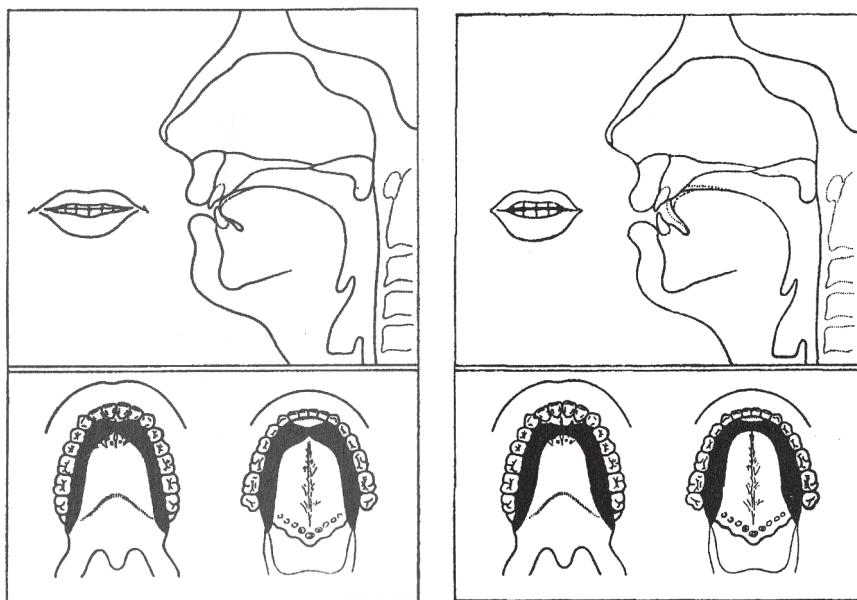
3. Полупреградни сугласници

Полупреградни сугласници, африкате (*polozávěrové*) имају особине које су заједничке и преградним и тесначним сугласницима. То су сугласници *C*, *Č*. За њих је карактеристична артикулација која се одвија у две фазе: у првој се гради помало ослабљена преграда (као код *T*, *D*), која се у другој фази мења у теснац. Пошто су зуби приближени, настаје фрикативни шум као код сибиланата (*S*, *Š*). Гласови *C* и *Č* се међусобно разликују исто као и сибиланти, тј. по положају врха језика и облику усана: код *C* су зуби приближени а усне формирају издужен отвор са заостреним угловима, док се врх језика ослања о доње секутиће. Код *Č* су усне заобљене и мало истурене напред а врх језика се приближава алвеоларном испупчењу. Та мала артикулациона разлика и овде има за резултат различит акустички утисак: код *C* се ваздушна струја гура директно на зубе, чиме настаје висок и оштар фрикативни шум; код *Č* се формира у предњем делу уста мања шупљина, тако да ваздушна струја не налеће директно на зубе и тиме се њен учинак отупљује, добијени шум је зато дубљи и мање оштар.

У односу на чешко *Č* **српски** одговарајући сугласник се изговара тако што учествује пре свега ивица језика, па је то короналан изговор, док код чешког више учествују леђа језика – дорзалан изговор. Место изговора српског сугласника налази се нешто више напред у односу на чешко *Č*, тако да ми чешки глас *Č* запажамо као нешто мекши од српског.

Од чешких африката само су сугласници *C* и *Č* самосталне фонеме. Њихови звучни парови се изговарају само као комбинаторне и позиционе варијанте. Комбинаторне варијанте су када се среће случајни спој гласова $d+z$ и $d+ž$ – *podzim*, *nadžít*, а позиционе варијанте су резултат асимилације по звучности – *leckde* [ledzɡde/lezɡde], *léčba* [lédžba/léžba].

У **српском** је поред *Ц* и *Ч* самостална фонема и *Ц*.

Сугласник С

Сугласник Ā

Б. Подела сугласника према звучности

Према учешћу гласних жица (према звучности) сугласници се деле на **звучне** и **беззвучне** (*znělé a neznělé*), и то према томе да ли су праћени звучањем гласа или нису. Већина чешких сугласника гради парове по звучности:

	преградни	полупреградни	тесначни
звучни	B, D, Ā, G	(DZ, DĀ)	V, Z, Ź
беззвучни	P, T, Ā, K	C, Ā	F, S, Š

Ови сугласници се називају **парни** (*rágové*), парњаци, за разлику од осталих, који се називају **сонанти** (*nerágové, jedinečné, sonory, sonanty*, јд. *sonanta*). У чешком су то: *J, L, R, M, N, Ń*. Парни сугласници се међусобно артикулационо разликују и по

томе што се безвучни изговарају увек енергичније него звучни. Сугласник *Ř* може се изговарати звучно и безвучно као у речима *dři – při*, али то нису две самосталне фонеме.

Сугласници *H* и *CH* се некад понашају као парњаци иако им је различито место артикулације: у позицијама на крају речи или пред безвучним сугласником звучно *H* прелази у безвучно *CH* у примерима као *snih, nehty, [snich, nechty]*.

В. Остале поделе сугласника

1. Подела сугласника према акустичком утиску

а) **Експлозивни** (výbuchové, explozivy) настају у тренутку пробијања преграде, при експлозији: *P, B, T, D, Ě, Ď, K, G, M, N, Ň*.

б) **Фрикативни** (třené, frikativy, spiranty) карактеришу се фрикативним (треним) шумом, који траје све време формирања гласа. Тај фрикативни шум није увек исти: упадљив је код *F, CH, H*, мање приметан код *V*, и сасвим слаб код *L*; подсећа на шиштање код *S, Z* (пискави сибиланти – ostré sykavky) и *C* (полупискави сибилант – ostrá polosykavka, африката), а на шуштање код *Š, Ž* (шуштави сибиланти – tupé sykavky) и *Č* (полушуштави сибилант – tupá polosykavka, африката).

в) **Вибранти, треперави** (kmitavé souhlásky) *R, Ř* настају наизменичним пригушивањем и ослобађањем гласа (отуда и назив „hrčivé souhlásky“); код *Ř* је то „крчање“ праћено сибилантским треним шумом.

г) **Меки**, палатални сугласници (měkké souhlásky) артикулишу се појачаним притискањем леђа језика на непчани свод. У чешком су то *Ě, Ď, Ň, J* (фонетски меки сугласници). Сви остали су (фонетски) тврди сугласници. Ова подела разликује се од правописне поделе сугласника на тврде и меке, која у ствари одражава „историјску“ мекоћу.

2. Подела сугласника према учешћу носне дупље

По овом критеријуму сугласници се деле на **носне** (назалне, nosní) *M, N, Ń* (и две несамосталне фонеме *ŋ, ŋ̣*), код којих је меко непце спуштено и ваздушна струја пролази у носну дупљу, и **усне** (ústní), које чине сви остали сугласници и код којих је затворен пут ваздушној струји у носну дупљу.

3. Подела сугласника према трајању

Сугласници се могу разликовати, слично као и самогласници, и по трајању: фрикативни шум тесначних сугласника чује се у току читаве њихове артикулације и може се продужавати, и то су **трајни** сугласници (trvací s.), за разлику од преградних, експлозивних, где се тај шум чује веома кратко – **тренутни** сугласници (okamžité s.).

Место артикулације		1	2		3		4		5		6		7	
		уснени		алвеоларни		непчани		задњо-непчани		предњо-непчани		грлени		шум сонант
Звучност	двоус-нени	Б	З	Б	З	Б	З	Б	З	Б	З	Б	З	
		носни	прег-радни	m		ɱ		n				ɲ		
усни	p		b	t	d				tʰ	dʰ	k	g		ш
Начин артикулације	полупреградни			с	dz	č	dž							ш
				f	v	s	z	š	ž		j	ch	γ	ш с
	тесначни			ř		ř								ш с
						l								

Детаљна табела чешких сугласника

ФОНОЛОГИЈА

1. Однос фонетике и фонологије

Гласовна страна људског говора може се проучавати са акустичког и физиолошког аспекта (фонетски), али и са социјалног, лингвистичког (фонолошки). Фонетика има дугу традицију, а фонологија је настала знатно касније (двадесетих година 20. века) као резултат потребе да се гласовна страна говора проучава са комуникационо-функционалног аспекта.

Разлика између фонетике и фонологије је условљена разликом између гласа и фонеме. **Фонетика** је наука о гласовима, **фонологија** је наука о фонемама.

Фонологија је научна дисциплина која проучава гласове људског говора са аспекта њихове функције, тј. одређује које место они заузимају у гласовном систему конкретног језика. Фонологици су дошли до закључка да нису сви артикулациони елементи који се запажају у изговору подједнако значајни. Неки елементи нису функционално релевантни, тј. не помажу разликовању различитих речи и израза. Тако је настао основни фонолошки појам – **фонема**, који означава најмању гласовну јединицу која учествује у формирању и разликовању значењских јединица.

2. Основни фонолошки појмови

Иста фонема може се у говору реализовати различитим гласовима у зависности од околине, језичког стила или специфичности изговора појединца. Те разлике не служе за разликовање значења речи, немају функционални значај. Пример за то је двојак изговор фонеме *N*: у речи *lano* [n] је алвеоларно, а у *lanko* [ŋ] задњонепчано; *n* и *ŋ* су овде варијанте исте фонеме, *ŋ* се среће

само испред *K, G*. Слично се среће и *Ř* звучно и беззвучно [ř – ř̥] у речима *dři – při*, затим варијанта изговора увуларног *R* уместо алвеоларног и сл.

У фонологији се овакви гласови називају фонетске позиционе (комбинаторне) варијанте или **алофони**. Разлике између фонетских варијаната (алофона) нису релевантне у фонологији. Релевантна гласовна разлика која је утврђена фонолошком анализом назива се **фонолошка опозиција** (fonologický protiklad).

Инвентар фонема и фонолошких опозиција у једном језику чине **фонолошки систем** (fonologický systém) тог језика. Немају све фонолошке опозиције исти карактер и исту важност. Посебно место међу њима заузимају оне код којих се две фонеме подударају у свим основним артикулационим особинама а разликују се само по једној фонетској особини, која доводи до тога да те две фонеме стоје у фонолошкој опозицији (нпр. *P* и *B* се разликују само по звучности, *A–Á* само по дужини). Таква разликовна особина назива се **дистинктивно обележје** (korelační příznak) а две фонеме које се по тој особини међусобно разликују чине **корелациони пар** (korelační pár, korelační dvojice). Исто дистинктивно обележје се обично среће код више парова који чине **корелациони низ** (korelační řada). Дакле, дистинктивно обележје је гласовна особина која је код једних фонема истог низа присутна а код других одсутна.

У фонолошком систему чешког језика може се уочити више фонолошких опозиција. Навешћемо само најважније:

а) Код самогласника најизразитија је опозиција **квантитета** (*A–Á, I–Í, U–Ú, E–É, O–Ó*). Код последњег пара функционална оптерећеност је неравномерна (*Ó* је у поређењу са осталим дугим фонемама много ређе, пошто се среће само у страним речима).

б) Код сугласничких фонема најважнија је опозиција **звучности** ту се издвајају парови *P–B, T–D, S–Z, Š–Ž*, затим неса-

мосталне звучне фонеме у паровима *C–DZ*, *Ā–DŽ*, периферно и *F–V*, *K–G*, *Ř–Ř* (условно и *CH–H*).

Неке фонолошке опозиције су сталне, тј. појављују се у свим гласовним позицијама (нпр. опозиција квантитета код чешких самогласника). Друге се у одређеним позицијама нарушавају, неутрализују: нпр. на апсолутном крају речи у чешком језику настаје неутрализација опозиције звучности – *plod* и *plot* се изговарају исто; у **српском** језику се и у таквој позицији ради о сталној опозицији (*плод* – *плот*).

ДИСТРИБУЦИЈА ФОНЕМА

За појединачне језике карактеристичан је не само фонолошки систем, већ и дистрибуција фонема, тј. положај фонема у односу на суседне фонеме и начине њиховог груписања (у слокове, затим у речи и њихове облике).

Из фонда чешких фонема (5+5 самогласничких, 1 дифтоншка, 25 сугласничких) теоретски би се могао градити огроман број различитих гласовних група. У стварности се међутим срећу у много мањем броју. У груписању гласова у чешком језику постоји одређена правилност, различита од комбинација у другим језицима. Укратко се могу издвојити следећи знаци:

а) Чешки језик избегава групу од два самогласника, тзв. **хијат** (*hiát*)². Зато се у чешким речима спој два самогласника среће само на граници морфема и не граде се дифтонзи (осим дифтонга *OU*³, који је настао од старочешког дугог *Ú*): *náustek*, *naučný*, *poučný*, *neuměl*, *přiodít se*, *třiatřicet*, *naopak*, *pootočit*, *černooký*.

2 Хијат је прелаз између два хетеросилабичка (различитослоговна) самогласника.

3 Саставни елементи *дифтонга OU* (и других дифтонга) припадају истом слогу.

б) Сугласничке групе у речима често имају два или више сугласника на почетку, у средини или на крају речи: *zvláštní, vzlykat; posmrtný, podkrovi; poprask, příjezd, zamkl.* Удвојени сугласници (геминате – *zdvojené souhlásky, gemináty*) срећу се само на морфемском шаву, тј. на граници морфема (*měkký, nevinný, babiččin*), али и унутар једне морфеме (*Anna, panna*). На граници морфема и речи понекад се срећу сугласници који су артикулационо блиски, што је тешко за изговор, нпр.:

- алвеоларни и одговарајући предњонепчани сугласници *DD, ŤT, ĎT [tʰ], DŤ [tʰ]*: *oddil, vraťte, hod'te, pod tíhou;*

- сибиланти, пискави и шуштави *ZŠ [sš], ZŽ, ŽS [šs], ŠS: rozšířit, rozžehnout, pražský, krkonošský;*

- две африкате *CC, ČC*, нарђ. *lecčemu, babičce;*

- алвеоларни преградни и полупреградни *TC, TČ: plátce, tetce, Katčín, matčín;*

- алвеоларни преградни и сибиланти *TS, TŠ, DŠ, DZ, DŽ: dětství, většina, podšívka, podzim, džbán;*

- полупреградни и сибиланти *ČS, ČŠ: meziříčský, staříčští.*

У сугласничким групама често се срећу парни сугласници, звучни уз беззвучне. У изговору таквих група се обично врши асимилација по звучности.

1. Дистрибуција фонема у домаћим и страним речима, дистрибуција у неутралним и експресивним речима

Разлике у употреби гласова и њиховом груписању уочавају се и између домаћих речи и речи страног порекла, као и, унутар домаћег лексичког фонда, између неутралних и експресивних речи (у које спадају ономотопејске и емоционално обојене речи).

а) У домаћим неутралним речима неки се гласови уопште не срећу, нпр. самогласник *Ó*, сугласник *G*, сугласник *F* (осим у

doufat, zoufat), африката *DZ*, африката *DŽ* (осим у *džbán, džber*). Поменути гласови су чести у речима преузетим из других језика: *vagón, dóm, móda, balkón, diagnóza, sója; gesto, gigant, galvanický, gotický, guma, figura, fakulta, filozofie; džem, džungle, džínsy, džez*.

У домаћим речима ови гласови се појављују само у онома-топејским и експресивним речима: *ó, móře, fuj, fičet, fňukat*, или као резултат асимилације – *leckdo* [ledzgdó].

б) У домаћим неутралним речима самогласници *A, E, I* ретко стоје на почетку речи, али су у страним и експресивним речима сасвим уобичајени: *anténa, Anglie, armáda, elektřina, eminentní, embargo, integrál, inteligence; ách, á, ejhle, inu*.

в) У зависности од припадности речи једном од ових слојева издвајају се следеће **групе гласова**:

- У домаћим речима групе од два самогласника (хијат) се јављају само на морфемском шаву, а код позајмљеница срећу се и у средини речи: *poezie, teorie, aorta, oáza*. Изговарају се као два гласа. Једино када се на првом месту нађе самогласник *I, Y* – *triumf, hyena, leukemie*, изговара се хијатски глас *J* [trijumf, hijena, leukemije]. Хијатски глас се не умеће код домаћих речи са *I* на првом месту (увек на морфемском шаву: *přiodít se, třiatřicet, mezioborový*). Та два самогласника у изговору треба јасно разликовати (што је прилично напорно) па се у чешком често чује изговор с разом (в. о томе у поглављу Фонетика), који је такође ортоепски.

У српском језику се, за разлику од чешког, хијатско *J* у писму бележи: *дијета, тријумф, леукемија, радија*, али се у групи *ИО* *J* не пише – у номинативу *радио*, и у радним глаголским придевима *радио, био, носио*.

- Неке групе сугласника се осећају као туђе чешком језику, док су у страним речима уобичајене, нпр. *RG, RCH, KT, NT: argot, chirurg, archiv, archeologie, pakt, infarkt, absolvent*.

- Спојеви гласова *Ď, Ť, Ń, Š, Ž, Č, Ř* са задњим самогласницима *O* и *U* су карактеристични за експресивне речи: *d'obat, ťukat, ťulpras, ňouta, šust, žuchnout, čuně*. Неекспресивне речи имају овакве спојеве само на граници морфема, најчешће где почиње суфикс или наставак: *rozřad'ovat, pouťový, zúrodňovat, slepýšů, lanýžů, sekáčů, údržbářů*.

2. Дистрибуција фонема – квантитативни подаци

а) **фреквентност** – према опадајућој скали фреквентности фонеме имају овакав редослед: *E, O, A, I, T, S, N, L, Í, K, V, M, P, R, J, U, D, Á, Ň, Z, B, C, H, É, Š, Ř, CH, Č, OU, Ť, Ž, F, Ú, Ď, G, Ó*.

б) укупна распрострањеност према **типу** фонема:

кратки самогласници	32,12%	звучни сугласници	13,40%
дуго самогласници	8,29%	беззвучни сугласници	22,95%
дифтонзи	0,89%	сонанти (<i>L, M, N, Ň, R, J</i>)	22,35%

в) **Међусобни однос** самогласничких и сугласничких фонема је 41,3 : 58,7.

АЛТЕРНАЦИЈЕ ГЛАСОВА (STRĚDÁNÍ HLÁSEK)

Приликом анализе гласовног састава различитих облика исте речи примећујемо да се гласови (и сугласници и самогласници) некад смењују, тј. уместо једног гласа на одговарајућем месту у речи стоји други: *dobrý hoch – dobrí hoši, jádro – jader; píšu – psát, nahoru – nahoře, zedník – zedníci*. Исту појаву запажамо и у другим сродним основама: *piji – nápoj, vedu – vodím, vézt – vozit – svázet – vůz, sténat – sten, řídit – ředitel, věřit – víra, slyšet – sluch, hustý – hustit – houština*. Некада се смењују целе групе

сугласника (*piskat – pištala*). Алтернација гласова врши се према одређеним законитостима а данашње стање је углавном резултат историјског развоја гласова чешког језика. Најчешћи узроци за алтернације гласова су механизам артикулације (тежња ка поједностављивању и олакшавању изговора, посебно у брзом низању гласова), аналогија, гласовна изражајност и сл.

ГЛАСОВНЕ ПОЈАВЕ У ВЕЗАНОМ ГОВОРУ

У процесу гласовне реализације исказа осим фонема и њихових спојева учествују и средства која се срећу у везаном говору (супрасегментна/супрасегментална фонолошка средства), којима се говор сегментира у свом временском току и модулира (мења снагу, висину, темпо и боју гласа). Та средства омогућавају говорном лицу да садржај саопштења нагласи и нијансира, да изрази лични однос према том садржају. На крајњим половима овог сегментирања и модулирања налазе се непожељни видови изражавања: монотоност с једне стране и афектираност са друге.

1. Сегментација говора (Členění řeči)

Гласови, који представљају материјалну реализацију фонема, учествују у формирању значењских јединица језика, тј. језичких знакова – морфема и речи. Језички знак је утврђени скуп гласова који је осмишљен. Најмањи језички знак који има самостално информативно значење је **реч** (*slovo*). Гласови који формирају реч су међусобно повезани у једну целину; међутим, та веза није подједнако тесна, између неких гласова постоје минималне паузе. Гласови између којих нема те паузе чине најмању изговорну јединицу – слог.

Слог (*slabika*) је свако пуно звучање гласа, један артикулациони замах при коме се говорни органи затворе и отворе. Глас звучи потпуно само приликом изговора самогласника и зато

сваки слог обавезно садржи један самогласник или дифтонг – то је **језгро** слога (*jádro slabiky*). Изузетно уместо самогласника у слогу може да стоји и неки сугласник, посебно *L, R* (*vlk, krk*); ређе самогласничку функцију може да врши и *M*, а у страним називима и *N* (*osm, Rýznberk*). Ови сонанти се, и када су у самогласничкој функцији, сврставају у сугласнике због начина артикулације.

Слогови могу бити отворени (када се завршавају на самогласник или сугласнички слоготворни глас који чини језгро слога – *dolina, trhl*) и затворени (завршавају се на сугласник – *roz-klad, kul-tur-nost*). Отворени слогови су по субјективном утиску пријатнији за ухо, милозвучни (*libozvučné*).

У везаном говору слогови су или наглашени (изговорени су нешто јаче) или ненаглашени. Наглашени слогови заједно са ненаглашеним чине ритмичку јединицу која се назива **говорни такт**, фонетска реч (*mluvní takt*). Најчешће се срећу двосложни или тросложни тактови.

Ритам (*rytmus*) се реализује посредством слогова, који су најмањи говорни елеменат. Низ говорних тактова чини **говорни ритам**. Приликом причања или гласног читања обично постаје мо свесни ритма тек ако се он озбиљно наруши.

На јасноћу сегментирања утиче и говорни **темпо**: што је говор спорiji, то су реченични одломци краћи, паузе су чешће а рашчлањавање прегледније. Темпо говора обично зависи од индивидуалних навика говорног лица и намене саопштења.

2. Акцент речи (*Slovní přízvuk*)

Ритам говора је условљен акцентом речи. Под акцентом се подразумева слог који се разликује по јачини и висини тона. Акцентат је битан део гласовне структуре речи, врши функцију рас-

познавања речи; акценат се (заједно са другим прозодијским⁴ обележјима) као средство супрасегментне организације додаје линеарним (сегментним) средствима – гласовима.

У чешком језику наглашено се изговарају први слогови пунозначних речи или акценатских целина. Чешки акценат је везан и непомичан, што значи да се увек налази на првом слогу речи или акценатске целине и не премешта се. Само једносложне непунозначне речи немају акценат: *To jsme jim řekli už dávno.*

У језицима који имају динамички акценат истиче се један слог снагом и напрегнутошћу артикулисања. Код мелодијског акцента висина тона акцентованог слога је фонолошки самостална, тј. има фонолошку, дистинктивну функцију. Обично се сматра да је чешки акценат динамички (акценатски удар, експираторни акценат), док **српски** припада мелодијском типу, тј. у опису овог типа налазимо како акценат, тако и тон. Српски језик разликује узлазне и силазне акценте (дуге и кратке), тј. има политонску акцентуацију.

Међутим ни у чешком језику разлика у интензитету између наглашеног и ненаглашеног слога није толико јако изражена, као нпр. у руском. Чешки језик је монотонски, тј. има само један тип акцента – силазни (*sestupný*), који се иначе среће увек када је акценат везан само за први слог, што значи да глас у говорном такту пада.

Због свега наведеног можемо закључити да су прозодијске дистинктивне могућности вокалских фонема (тј. дистинктивна обележја тона, квантитета и места акцентованих самогласника) у **српском** језику веће него у чешком. Са друге стране, сâмо коришћење квантитета самогласника у разликовној функцији у чешком језику је богатије и доследније.

4 Прозодија – акценат, јачина, трајање, висина тона, ритам и интонација.

У чешком се разликују акцентовани и неакцентовани самогласници по трајању, акцентовани су врло мало дужи од неакцентованих.

Акценат у чешком не може носити значење, за разлику од квантитета. Квантитет је дужина трајања гласа. Дуги самогласници трају два пута дуже од кратких. То је релативно време трајања (поређено са другим самогласницима), али се увек мора чувати разлика у дужини.

У брзом говору се и кратки и дуги самогласници изговарају краће. Високи кратки самогласници су најкраћи (зато се у неким говорима дуги *í* и *ú* скраћују јер је приликом њиховог изговора положај језика највиши), а самогласник *A* најдужи. Самогласници се мало дуже пред паузом; дуги (али и кратки) се још више дуже у емоционалном исказу. И дужина речи утиче на квантитет: што је реч дужа, самогласници у њој су краћи, и обратно, једносложне речи имају дуже самогласнике.

Поред **главног** постоји и **споредан** акценат. Он се јавља обично у споријем говору и стоји на непарним слоговима (3. и 5. слог), или на почетку другог дела сложенице.

Једносложне ненаглашене речи називају се клитике и могу бити **енклитике** (*příklonky*), када стоје после наглашене речи, или **проклитике** (*předklonky*), када се налазе испред наглашене речи. Енклитике не могу стајати на почетку реченице, после предлога нити могу носити реченични акценат (као што могу нпр. дужи облици заменица *jetu, k němu*).

Најчешће сталне енклитике су:

- облици личних заменица и заменице *sebe* (често се називају и кратки облици): *mí, ti, tě, ho, mu, se, si; ji, jich*; иако се генитив и акузатив заменице *já – mě* осећа као „краћи“, у чешком језику то није стална енклитика;

- садашње време и аорист помоћног глагола *být*: *jsem, jsi, je, jsme, jste, jsou; bych, bys, by, bychom, byste*.

Проклитике су везници *a, i, neb, avšak*, и облик императива глагола *být* – *bud', bud'me, bud'te (bud'te zdráv)*.

Једносложни предлози (по пореклу примарни предлози) чине са именом иза њих предлошку конструкцију (један говорни такт) и носе акценат: *do Prahy, na našem stole*. Акценат се не преноси на секундарне предлоге, који су настали од неке друге врсте речи, као што су *podle* (и скраћено *dle*), *vedle, podél, mimo, kvůli, kromě, místo*, већ се они понашају као проклитике.

3. Модулација (*Modulace*)

Везани говор се не артикулише увек истом висином, снагом, темпом или бојом гласа, већ се мења, поправља, истиче. Модулација **боје гласа** је индивидуална, зависи од положаја резонатора (дупљи) при артикулацији гласа, на боју утичу и карактерне особине човека, степен заинтересованости и тренутно психичко стање.

Некада разумевању помажу и **оптичка средства**: саговорник запажа отвореност уста, изглед усана, покрет вилице. У оптичка средства спадају и пратећа вањезичка средства – мимика и гестикулација. Мимика је преношење поруке (душевног стања и расположења говорног лица) покретањем мишића лица. Гестикулација су пратећи покрети тела, посебно руку. Тиме се оптички истиче оно што говорно лице сматра важним. Интензитет гестикулације зависи од темперамента говорног лица и степена његове заинтересованости за садржај поруке. У јавној усменој комуникацији се не препоручује.

Динамика се посебно постиже смењивањем наглашених и ненаглашених слогова и речи, али реченичним акцентом. **Реченични акценат** (*větný přízvuk*) је нешто јаче наглашена једна

реч (тј. акценговани слог те речи) у односу на друге речи у реченици. Он се подудара са семантичким језгром реченице и у мирном говору обично стоји на крају реченице (на последњем говорном такту); назива се и логичким акцентом: *Lidé pospíchají do práce.*

Реченични акценат може да стоји и на неком другом месту ако желимо још јаче да нагласимо неку реч или да једну реч супротставимо некој другој речи (истицање – důraz): *Rozhoduje nejen nadání, ale i vůle a vytrvalost každého studenta.* У емоционално обојеним (експресивним) реченицама акценат је на почетку реченице: *Pěkně jste to provedli, jen co je pravda!* (иронично).

Интонација (мелодија говора) се јавља као последица промене висине тона људског гласа у говорном акту. Функција интонације је да, поред глаголских начина (индикатива, императива и кондиционала), изражава модалност, тј. однос говорног лица према садржају исказа.

КЊИЖЕВНИ ИЗГОВОР (SPISOVNÁ VÝSLOVNOST)

Књижевни изговор (ортоепија) је скуп изговорних норми којима се одређује гласовна реализација, правила о употреби ортофонијски артикулисаних гласова у гласовним групама, речима и вишим јединицама везаног говора.

Основни предуслов за књижевни изговор је **ортофонија** – правилна артикулација гласова (што значи поштовање прописаног квалитета и квантитета самогласника и правилно грађење свих сугласника). Најчешћа одступања су у виду недовољног или претераног премештања језика при артикулацији. Тако настају **неправилности** као што су: сигматизам (погрешан изговор сибиланата, шушкање, ч. *šišláni*), ротацизам (погрешан изговор гласа *R*, врскање, ч. *ráčkováni*), чешки ротацизам (погрешан

изговор гласа *Ř*, *rotacismus bohemicus*) ламбдацизам (погрешан изговор гласа *L*).

Књижевни чешки језик има пет кратких и пет дугих самогласника и један дифтонг. Квантитет је у чешком веома важан: значење речи и облика речи се мења у зависности од дужине самогласника: *dal – dál*; *val – vál*, *rada – ráda*, *dráha – drahá*, *uhel – úhel*; *slibuji – slibují*.

Код многих спојева се сугласничке групе у књижевном изговору не мењају (за разлику од општеразговорног чешког језика и дијалеката). Изговарају се онако како је написано: *skořápka*, *slupka*, *smučec*, *stopka*; *tloušťka*, *koňský*; *jméno*, *pijте*, *nebijíc*; *který*, *skrz*, *tkanička*, *vždycky*, *vzhůru*, *zvláštní*; *jablko*, *švestka*, *šestnáct*, *jestliže*, *takhle*, *koroptev*, *vezmi si*.

Нарочита пажња се мора обратити на правилан изговор оних група гласова, које се изговарају другачије од написаног.

а) Спој два самогласника. Чешки језик избегава спој два самогласника унутар речи, осим дифтонга *OU* (настало од старочешког дугог *Ú*). Зато се срећу само на граници речи и тада настаје у изговору тзв. зев, хијат (*hiát*). Може бити изговорен или спојено [*науцнý*], или са тзв. разом (*ráz*) [*modro'oký*], или уз уметање хијатског гласа *J* [*fijalka*].

б) Спој сугласника и самогласника изговара се спојено или са разом *bezútěšný* [*bezúťešní* / *bes²úťešní*], *pod oknem* [*podoknem* / *poť²oknem*].

в) Спој *МĚ* изговара се као [*mňe*]: *město*, *měnit* [*mňesto*, *mňeňit*].

г) Код споја два или више сугласника различитих по звучности долази до једначења (асимилације) по звучности, тј. изговора целе групе као звучне или као беззвучне: *leckdo*, *zpěv*, *vztah*, *pes ho našel*, *shoda* [*ledzgdо*, *spjef*, *fstach*, *pezho našel*, *schoda* / *zhoda*]. Обично је асимилација по смеру регресивна (други утиче на први сугла-

сник), у последњем примеру може бити и прогресивна [schoda]. До асимилације не долази у споју са сонантима.

д) Спој два иста сугласника (или ако се разликују само по звучности) изговарају се обично као један: *Anna, měkký, vítězství, pražští* [ana, mĕkĕkí, ví'těstvĭ, praš'tí]. Изговарају се као два сугласника само на граници морфема (на морфемском шаву), и тамо где би могло доћи до промене значења, нпр. *nižší* [ňišší], *pár rukou* [párrukou], *bezzubý* [bezzubí], *uvědomme si* [uvjedomme si], *čtvrttónový* [čtvr'ttónoví], *dvojjazyčný* [dvojjazičnĭ], *nejjasnější, racci* (од *racek*), *pecce* (од *pecka*).

Сваки слог обавезно садржи један самогласник или дифтонг – то је тонски врхунац, језгро слога (*jádro slabiky*). Изузетно уместо самогласника у слогу може да стоји и неки сугласник, посебно сонанти *L, R* (*vlk, krk*). У речи *rak* тонски врхунац није на гласу *R*, док у речи *krk* јесте, што значи да је ту *R* слоготворан, самогласнички елеменат. Слично је и у речима *prst, hrb* и у двосложним и вишесложним речима, у првом (*vrchol*) или последњем слогу (*vitr*). Све ово важи и за глас *L*: *hlt, plný, vlna, mlha, nesl, vedl*.

Ређе самогласничку функцију може да врши и сонант *M* (*sedm, osm, Rožmberk*); правилан је и изговор са *u* – *sedum, osum*. У страним називима среће се и слоготворно *N* (*Rýznberk*).

ИЗГОВОР СТРАНИХ РЕЧИ

Правила за изговор речи страног порекла у чешком језику нису у потпуности иста као правила за изговор домаћих речи. Гласовна форма страних речи прилагођава се фонетским законитостима чешког језика. Акценат се и у преузетим речима ставља на први слог, и онда када је у изворном језику на неком другом слогу. Правила о споредним акцентима су за позајмљенице иста као и за домаће речи.

Посебну пажњу треба посветити разлици у правилима адаптације изговора страних речи у чешком и **српском** језику, посебно разликама у акценту: у чешком је увек на првом слогу, а јављају се и нека дужења којих у српском нема – *математика* : *matematika*, *систем* : *systém*, *конкретан* : *konkrétní*.

Фонетска адаптација коју трпе стране речи у чешком језику није међутим у свим случајевима иста:

а) Неке речи које су давно преузете потпуно су се прилагодиле законитостима домаћег система. Њихов правопис је сасвим бохемизиран и пишемо их онако како их чујемо (*sezóna*, *víno*, *toaleta*).

б) Велики број речи се прилагодио само делимично – *gilotina*, у оригиналном правопису *guillotine*, чешки изговор [gilotína и gilotina].

в) У неким речима, углавном оним које се употребљавају само у стручном стилу, још увек се чува правопис језика из кога су преузете. Међутим, и те речи се постепено одомаћују. У речи *matematika* одомаћени облик се пише још од 19. века, али се назив хемијског елемента *thorium* до данас пише са *th*.

Правила за изговор позајмљеница

а) Гласовни елементи које чешки језик нема замењују се најсличнијим чешким гласовима: *rentgen*, *apartmá*, *víkend*.

б) Групе *DI*, *TI*, *NI* изговарају се другачије него у домаћим речима, са тврдим сугласницима [d, t, n] – *aktiv*, *serpentina*, *univerzita* [aktív/aktív, serpentina/serpentina, uníverzita].

в) Графема *S* у позицији између самогласника или после сонаната изговара се као [s]: *demise*, *agrese*, *absence*, *disonance*, *personál*.

г) Графема *X* изговара се као безвучна група [ks] – *expedice, praxe, taxa* [ekspedice, prakse, taksa]. Једино се почетно *EX*- испред самогласника и сугласника *H* изговара као звучно [gz]: *existovat, exemplář, exhumace* [egzistovat, egzemplář, egzhumace].

д) Слово *K* се изговара како је написано у следећим речима: *demokracie, dekret, brikety, motocykl, lokál, cirkus*. Неправилно се у говору у овим речима срећу форме са *G*, што је резултат настојања да се истакне „туђе“ порекло речи. Само је у три речи *plakát, inkoust, akát* дозвољен двојак изговор [plakát/plagát, inkoust/ingoust, akát/agát].

ђ) У следећим речима изговарају се сви гласови онако како су бележени: *schéma, ischias, spekulace, student, styl, skica, geniální*.

ГРАФИЈСКИ СИСТЕМ ЧЕШКОГ ЈЕЗИКА, ГРАФЕМИКА

Материјално средство којим се прави графијски запис назива се **писмо** (písmo). Чешко писмо је у основи латинско (latinka) и обухвата следеће знаке:

а) **слова, графеме** (písmena, litery), тј. знакове за гласове, укључујући и њихове **дијакритичке** знаке (rozlišovací, diakritická znaménka). **Чешку** **абецеду** чини скуп слова из латинског *A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V, W, X, Y, Z* и њихове варијанте: *Á, Ě, ě, Í, Ó, Ú, Ů, Ý, Č, Ď, Ň, Š, Ř, Ť, Ž*, као и комбинација (диграф) *CH*.

б) остале **ознаке** које замењују целе речи: цифре (číslice), математичке ознаке (značky ročetní) као: (=), (+), (,) или лингвистичке ознаке (jazykovědné) као: (,) (//) и сл.

в) знаци **интерпункције** (rozdělovací, interpunkční znaménka): (,) (,) (;), (?), (!), (:), („“), (–), (–), (...), () – тачка, зарез, тачка и зарез, знак питања, знак узвика, две тачке, знаци навода, црта, цртица, три тачке, заграда (tečka, čárka, středník, otazník, vykřičník, dvojtečka, uvozovky, pomlčka, spojovník, tři tečky, závorky).

У савременој употреби постоје два типа писма, **писано** и **штампано** (písmo psací a tiskací), свако од њих у две варијанте слова – **велика** (majuskule) и **мала** (minuskule). Штампано писмо има две форме усправну и косу, курзив (písmo stojaté a ležaté, kurzíva). У штампани се користи писмо различите величине и типа слова (гармонд, петит и др.) и то нормална, полумасна и масна (normální, polotučné nebo tučné).

При стенографији (при брзом записивању говора) користе се посебни стенографски знаци (těšnopis).

За начин коришћења писма најважнији је **правопис**, тј. упутство како се писмом „захвата“ књижевни језик, који се може дефинисати и као скуп договорених принципа којима се управљамо приликом бележења говора. При томе можемо издвојити две функције које врши правопис, он региструје и репродукује (zaznamenávací a vybavovací funkce). Прва функција је важнија јер не записујемо само да бисмо писали, већ и да би се из написаних текстова даље црпле информације. То поткрепљује и чињеница да има много више оних који читају, а и они који пуно пишу, ипак чешће и више у животу читају.

Правописна норма је кодификована у Правилима чешког правописа (*Pravidla českého pravopisu*), где су наведени правописни принципи и правописни речник. Принципи правописних правила настоје да се графемама што боље захвати гласовна форма, и то тако да се сваки самостални глас означи једним посебним словом а да свако слово означава увек један исти глас. Чешки правопис је дакле **гласовни**. Једино диграф *SH* има два слова за један глас. Основни принцип чешког правописа у ствари је **фонолошки принцип** (једна графема – једна фонема), бележи само оне гласове који су битни за споразумевање, дакле фонеме, а не и све уочљиве фонетске разлике (за то служи фонетска транскрипција).

Осим фонолошког примењује се и **етимолошко-морфолошки принцип**, који значи да настојимо да пишемо речи у складу с њиховим пореклом. Тако чувамо писање удвојеног *-nn-* у речи *panna*, јер га схватамо као моцију према *pán* (помоћу суфикса *-na*, као нпр. *šlechtič-na*). У правопису се не захвата асимилација у изговору *ryba – rybka*, као ни десоноризација на крају речи – *led, zpěv*. Само по писању *i* или *y* (али не и фонетски) разликује се категорија аниматности (*životnosti*) – *holubi, červi : duby, kovu*, као и код „живих“ именица мушког рода номинатив од акузатива множине (*psi – psy*).

С етимолошко-морфолошким принципом уско је повезан **семантички принцип**, који омогућава да се у писању разликују акустички хомоними (хомофони): *býli : bílý : bílí, bidlo : bydlo*, а утиче и на употребу предлога и префикса *s* и *z* (*se stolu : ze stolu, svolit : zvolit*).

Традиционални принцип односи се на позајмљенице и резултат је извесне конзервативности правописа. Зато се у многим страним речима чува изворни начин писања, иако се другачије изговарају (*watt, revue*). Код правописних дублета (*prezident / president*) за школску праксу препоручује се писање по фонолошком принципу.

Фонолошки принцип „један глас – једно слово“ у **српском правопису** (у старијој литератури називан фонетски) спроведен је у српској ћирилици готово доследно. У тзв. српскохрватској латиници постоје три диграфа: *LJ, NJ, DŽ*. Среће се и *DJ* уместо једне графеме *Đ* (посебно у новијим средствима комуникације, у порукама на мобилним телефонима и електронској пошти), али се препоручује писање једне графеме.

Одступања од фонолошког принципа у српској ћирилици су много ређа него у чешком правопису. Самим тим су остали правописни принципи, који се срећу прилично често у чешком

језику, у српском веома ретки: нпр. етимолошко-морфолошки принцип је писање звучног *Д* пред безвучним *С*, *Ш* (што је први применио још Вук Караџић) или писање графеме *Ђ* испред суфикса *-ство* (*вођство*). Одступа се и у сложеним, најчешће позајмљеним речима или властитим именима страног порекла. По аналогији са већином падежа чува се звучни сугласник и у позицији где треба да стоји безвучан (испред самогласника) у генитиву мн. именица типа *примедба* (од *приметити*) – *примедба*, али овде није нарушен фонетско-фонолошки принцип јер се пише оно што се изговара. За разлику од српског, у чешком се у сличним примерима (*svatba*), увек у писању чува *t*, а може се изговарати у генитиву множине облик *svateb* и звучно (као у осталим падежима исте речи) [-deb] *sva[d]eb*, поред безвучног [-teb], *sva[t]eb*.

Фонолошки принцип се завршава на граници речи, тако да се у сантхију, иако постоји једначење по звучности, он у правопису не одражава ни у српском ни у чешком језику.

ПРАВОПИС ЧЕШКОГ ЈЕЗИКА

Данас у чешком језику важе правила која су прописана реформом из 1993. године. Неки принципи правописа усвојени су још од давних времена и заједнички су свим језицима (као писање великог слова на почетку реченице, писање правописних знакова на крају и сл.).

У случају писања речи из других језика постоји колебање између задржавања правописа из изворног језика и прилагођавања чешком правопису. Неке речи су сасвим прилагођене начину писања чешких речи (*hokej, rentgen*), друге се пишу на два начина *royalista* и *roajalista*, али код уско стручних израза и властитих имена чува се оригинални правопис.

Чешки правопис у основи поштује фонолошки принцип, који је допуњен историјским принципом, то значи да се у писму чувају слова за гласове који су већ изгубили разлику у изговору, нпр. *i* и *y*⁵, да би било јасно да реченица *musíme se dobře mít* значи „užívat si života“, а не „umývat se“. Задржао се и трећи, етимолошки принцип, када се чува исти облик основе речи без обзира на изговорне промене.

Друга одступања писања од изговора настала су због постојања сличних речи и облика: пишемо *srdce*, иако глас *d* не изговарамо, али га изговарамо у средини речи у изведеницама *srdečný, srdíčko*. Изузетно се због лакшег изговора пише упрошћено – од *Čech* је придев *český*, а не *češský*, као што је то нпр. код парова *Valach – valašský, mnich – mnišský*.

⁵ У изговору ту разлику не можемо регистровати, постоји хомофонија (*být* : *bit*), као што се у српском језику изгубила разлика и у изговору и у писању – хомонимија (*bitи* = постојати и тући).

Правопис треба да испуњава захтев за што лакшим усвајањем правила писања. Зато се на пример речи из грчког са *th* данас пишу са *t* – *metoda, teorie, matematika, teze, teologie* (изузетак је писање у уско стручним називима).

ПРАВИЛА ЧЕШКОГ ПРАВОПИСА

Чешко писмо је латиница, абецеда. Спојем два слова означава се *ch* (периферно и *dž*). У речима страног порекла срећу се и графеме *q, w, x* (углавном у властитим именима, осим *x* које се среће и у бројним другим речима страног порекла).

ЧЕШКА АБЕЦЕДА (са називима слова)

<i>A a Á á</i>	[á]	<i>M m</i>	[em]
<i>B b</i>	[bé]	<i>N n</i>	[en]
<i>C c</i>	[cé]	<i>Ň ň</i>	[eň]
<i>Č č</i>	[čé]	<i>O o Ó ó</i>	[ó]
<i>D d</i>	[dé]	<i>P p</i>	[pé]
<i>Ď ď</i>	[ďé]	<i>R r</i>	[er]
<i>E e Ě é</i>	[é]	<i>Ř ř</i>	[eř]
<i>Ě ě</i>	[ijé, é s háčkem]	<i>S s</i>	[es]
<i>F f</i>	[ef]	<i>Š š</i>	[eš]
<i>G g</i>	[gé]	<i>T t</i>	[té]
<i>H h</i>	[há]	<i>Ť ť</i>	[t'é]
<i>Ch ch</i>	[chá]	<i>Uu Úú / Ůů</i>	[ú / ů s kroužkem]
<i>I i Í í</i>	[měkké í]	<i>V v</i>	[vé]
<i>J j</i>	[jé]	<i>Y y Ý ý</i>	[ipsilon, tvrdé ý]
<i>K k</i>	[ká]	<i>Z z</i>	[zet]
<i>L l</i>	[el]	<i>Ž ž</i>	[žet]
<i>X x</i>	[iks]		
<i>W w</i>	[dvojité vé]		
<i>Q q</i>	[kvé]		

1. Бележење самогласника

Дужину самогласника у писму означавамо цртицом (čárka) *á*, *é*, *í*, *ó*, *ú* или код самогласника *и* цртицом и кружићем (čárkou a kroužkem) *ú*, *ú*.

Графема *ú* пише се на почетку речи (*úkol*, *údolí*), као и у следећим случајевима: у изведеницама после префикса и негације (*zúčastnit se*, *neúměrný*), у сложеницама после првог дела (*pravouhlý*, *několikaúrovňový*), у узвицима *bú*, *vrkú*, *hú*, у речи *ocún*⁶ и у неколико позајмљеница *fúze*, *múza*, *kúra* (léčebná), *túra*, *ragú*, *skútr*. У осталим случајевима (у средини и на крају речи) дужина се означава кружићем (*ú*) јер је тај глас настао од старочешког дугог *ó*.

У неким преузетим речима изговара се *и* дуго, али се дужина **не означава**. Сматра се да те речи још нису одомаћене па је боље придржавати се изворног правописа (*inventura*).

Графема *ě* не означава посебан самогласник. У слоговима *dě*, *tě*, *ně* пише се квачица, кукица (*háček*) изнад *e*, али се она односи на сугласнике *d*, *t*, *n* и означава њихову мекоћу (*děti*, *dělo*; *těsný*; *někdo*), који се у неким позицијама бележе као *d'*, *t'*, *ň* (*d'ábel*, *d'as*; *u'ál*; *vyňal*) или, пак, мекоћу означава графема меко *i* (*děti*).

Слогови бележени као *bě*, *pě*, *vě*, *fě* изговарају се као два сугласника плус самогласник *e*: *b+j+e*, *p+j+e*, *v+j+e*, *f+j+e*. Треба обратити пажњу на то да се срећу различито писане речи *oběti* и *objetí*, а изговарају се исто. Слог *mě* се изговара као *m+ň+e*, исто као и писано *mně*, уп. *uměl* – *vzpomněl*, облик генитива и акузатива заменице *já* – *mě* изговара се исто као и датив и локатив *mně*.

Графеме *i–y*, *í–ý* означавају један (кратак или дуг) самогласник. Ако се испред њих налазе графеме *d*, *t*, *n*, изговарају се испред *i–í* као меки *d'*, *t'*, *ň*, а испред *y–ý* као тврди *d*, *t*, *n*.

⁶ То је стари префикс у фонетски модификованом облику.

Самогласник дуго **o** (**ó**) среће се само у речима страног порекла (*tón, bór, pór*) и у узвицима (*ó, hohó*). Код неких позајмљеница *Правопис чешког језика* наводи две могућности писања: *balkon/balkón; citron/citrón* и сл.

У морфолошким и творбеним процесима код многих чешких речи смењују се у основи речи **дуги** и **кратки** самогласници:

а) Код именица мушког рода у номинативу (код инаниматних и у акузативу) једнине стоји дуг самогласник, а у осталим облицима је кратак: *hrách – hrachu, hrachem, hrachy; chléb – chleba; lih – lihu* (оваква алтернација јавља се код једносложних именица, али не код свих). Неке речи не крате самогласник у деклинацији, нпр. *mák, máku, mákem...*, али крате при творбеним процесима – у изведеницама је кратко *a – makový, makovice*; слично и *rád, rádu, rádem...*, али *padat, padací, padák, padavka* и сл.

б) Кратко **o** има у неким облицима речи и изведеницама од тих речи као алтернацију дуго **ů**: *stůl – stolu, stolem, stoly, stolů...*; *kůň – koně, koněm, koní, koním, koních, koni, koňský; důl – dolu, dolem, dolní, dolovat; kůže – kožka, kožený* и сл.

в) Кратко **u** има као алтернацију уместо дугог самогласника **ú** дифтонг **ou**: *houba – hub; troubit, troubím, troubil – trubka, zadrž; louka – luk, lukám, lukách, lukami; hustý – houština, pustý – poušť, pustit – pouštět, ucho – ouško* и сл.

г) Код именица типа *žena* крате се самогласници у генитиву множине: *rána – ran; síla – sil; lípa – lip; skála – skal; kráva – krav* и сл. Код многих именица крате се и у инструменталу једнине и у дативу, локативу и инструменталу множине: *ranou, ranám, ranách, ranami*, али *váha – vah*, у множини *váhou, váhám, váhách, váhami*.

д) Код именица средњег рода крате се самогласници у генитиву множине: *záda – zad; péro – per; jméno – jmen; léto – let; jádro – jader; játra – jater*. Ни ово скраћивање није доследно, нпр. не скраћује се *hnízdo – hnízd, plátno – pláten* и многе друге. И код изведеница од овог типа именица, са дугим самогласником у основи, јављају се кратки самогласници: *jmenný, jmenovat* (од *jméno*), *jaderný, jadrný* (али *jádrový*), *jaterní*.

ђ) Кратко *e* (писано и *ě*) у неким облицима и сродним речима има алтернацију дуго *í*: *devět – devítka, deset – desítka; sníh – sněhu, sněhem, sněhový, sněžný; dítě – děti, dětský*.

У конјугацији се јављају следећа одступања:

а) Код глагола прве врсте у инфинитиву је дуг самогласник *a* у другим облицима кратак: *nést – nesu, neseš, nesl, nesoucí, nesený; brát – беру, bereš, bral, braný*. Код префиксалних глагола и глагола с негацијом понекад стоје кратки самогласници и у инфинитиву: *vybrat, zabrat, ubrat, nebrat*.

б) Глаголски парњаци по виду код којих се свршени глагол мења по типу *prosit* или *trpět* а несвршени по типу *sázet* имају кратке самогласнике у основи свршеног глагола а дуге у основи несвршеног: *hodit, hodí – házet, házím; sadit, sadím, sadil – sázet, sázím, sázel*.

Све ове алтернације (*o–ů, u–ou, ě–í*) јесу резултат промена које су се одиграле у старочешком језику. Неке промене нису ушле у књижевни језик и имају супстандардни карактер: *y > ej* (*strejc* уместо *strýc*) и *ej < í* (*cejtit, sejto* уместо *cítit, síto*).

Замењивање *é* уместо *í* у књижевном језику је дозвољено само код учесталих (итеративних) глагола (*létat* и *lítat, nalévat* и *nalívat*). Међутим у другим случајевима стандардизовано је само у речима *péct, vléct, mléko, lék*. (Облици са *í* припадају дијалекатском или супстандардном, посебно општеразговорном

чешком језику). Уз деминутиве типа *kamínek*, *kolínko*, *otýpka*, *plamínek*, *řemínek* паралелно се срећу и облици са *-é-* (*kamének*, *otépka...*), додуше већ помало застарели.

У дијалектима, посебно моравским, постоје честа одступања у дужини. У шлеским дијалектима изговарају се само кратки самогласници. Међутим, у писању сви морају да поштују књижевну норму, која је настала на основама изговора средњечешких дијалеката.

Ако стоје два самогласника један до другог, могу се изговарати на два начина – сваки посебно (са тзв. разом) или тако да се гради један слог. Изговор два самогласника прописан је у речима: *nauka* (*na-u-ka*), *roučka* (*po-u-čka*), *pravouhly*, *zaurgovat*, *neumím*, *zneužit*, *neúplatný*. Дифтоншки изговор је у примерима: *louh*, *soud*, *mouka*, *houba*, *bouda*; *auto*, *pneumatika*, *neuron*. Код другог начина изговора приликом артикулације говорни органи лагано прелазе из положаја који се заузима за један самогласник у положај за други а гласне жице трепере без прекида, тако да потпуно јасно чујемо само један самогласник (обично онај први), док је други донекле редукован.

Чешки језик има три дифтонга. Дифтонг *ou* је уобичајен за чешке речи, дифтонзи *au*, *eu* срећу се само у страним речима, ев. у неким узвицима (*au*, *tňau*). У неким случајевима немају дифтоншки изговор комбинације самогласника *o-u*, *a-u*, *e-u*, где *o*, *a*, *e* припадају префиксу а *u* припада основи речи (чешке речи *neutí*, *roučka*, *naučit* су тросложне).

Као дифтонг се изговара и спој *o-u* у речима *doufat*, *zoufat*, иако је то по пореклу комбинација два префикса (*do-* и *u-*, *z-* и *u-*) са основом речи, која почиње сугласником *f*. То је једина чешка основа где се среће писано *f*, иначе настало у старочешком језику од споја *pv*. (Глагол *troufat*, такође изговаран с дифтонгом, преузет је из немачког.)

2. Бележење сугласника

Књижевни језик има 26 сугласника, од тога се једним словом бележе 24 сугласничка гласа: *b, c, č, d, d', f, g, h, j, k, l, m, n, ň, p, r, ř, s, š, t, t', v, z, ž*. Сугласник *ch* [x] бележи се спојем два слова а *dž* (звучни парњак гласа *č*) среће се једино у писању две чешке речи *džbán, džber*, или у страним речима *džem, džez, džiny, džudo*. Срећу се и комбинаторне варијанте (случајни спој гласова *d* и *ž*, као и *d* и *z*) – *nadživotní, podzim*. (Књижевна норма овде даје предност изговору два гласа, али дозвољен је и изговор једног, полупреградног сугласника – африкате, посебно унутар речи, док се на граници две речи препоручује изговор *d* и *ž*, *d* и *z*). Као позиционе варијанте у резултату асимилације по звучности безвучних *c, č* срећу се гласови *z* и *ž* (бележени у транскрипцији и као *dz, dž*): *leckdo* [lezgdo], *noc byla jasná* [noz bila jasná]; *léčba* [léžba], *oč běží* [ož bježí].

Према учешћу гласних жица сугласници се деле на звучне и безвучне парове: *b–p, v–f, d–t, d'–t', z–s, ž–š, dz–c, dž–č, g–k, h–ch*. Осим разлике у звучности парњаци се битније не разликују (исти начин и место артикулације, осим *h–ch*, који се само условно може сматрати паром јер има различито место грађења, али *ch* иступа као безвучни парњак гласа *h*). Ако се узме у обзир изговор неких узвика, може се говорити и о пару *dz–c* јер се у речима *cín* (=калај) и *dzin* (=звук при звоњави, цин-цин) ови гласови разликују по звучности.

Осим наведених парова постоји још 6 сонаната *r, l, m, n, ň, j*, који су увек звучни. Преостаје и сугласник *ř*, који може бити и звучан и безвучан, али бележи се на исти начин, нису две одвојене самосталне фонеме. Основна вредност му је звучан глас (између самогласника и **поред** звучних сугласника): *úřad, kuře, Mařenka, dveře; dobře, hřát, dřina, vřelý*. **Уз безвучне** и на

крају речи изговара се безвучна варијанта: *tři, vepř, přes, křoví*; *císař, kolář, hrnčír*. Ако у везаном говору следећа реч почиње звучним сугласником, изговара се на крају прве речи звучно *ř* – *císař byl, pepř dám, hrnčír z Brna*.

У чешком језику се на крају речи, за разлику од српског, уместо звучних сугласника изговарају њихови безвучни парњаци. Зато се једнако изговара крајњи сугласник у паровима *led* и *let*, *dub* и *dup*, *práh* и *prach*, *plod* и *plot* и др. Та појава се назива неутрализација звучности, обезвучавање, десоноризација.

Када се звучност мења у зависности од суседног сугласника да би се добила једнака звучност целе групе, говоримо о асимилацији по звучности, нпр. *leckdo* [leʒgdo]. На изговор може да утиче и први сугласник следеће речи: у споју *let byl dobrý* изговарамо и завршни безвучни сугласник као звучни (као *d* испред *b*).

3. Однос између гласова и графема

Чешки правопис је заснован на принципу да једној фонему одговара једна графема (слово) и обрнуто, као и у српском језику. Због тога се у чешком језику пишу цртице над графемама којима се бележе дуге фонеме и квачице над словима за сугласнике насталим од латинских слова *s, z, c, d, t, n, r*. Неке фонеме се ипак бележе комбиновањем две графеме *ch, dž*. Сличан принцип постоји и у **српскохрватској** абецеди: *š, ž, ć, č, dj* (правилније је писање графеме *đ*), *dž, nj, lj*.

Због разликовне функције дијакритичких знакова изнад слова – цртица, кружића, квачица и апострофа – веома је важно да се ти знаци чувају. Некада представља проблем када на компјутеру или мобилном телефону не постоје сви знаци, или се тежи скраћивању, али упркос томе потребно је да се што је могуће више чувају слова са дијакритичким знацима (нпр. разликују се

7 Ово су примери за прогресивну асимилацију.

zebra и *žebra*, *rád* и *řád* и сл.). Фонема *ch* обавезно се пише са два слова да би се разликовала од фонеме *h*. Са два слова треба писати и звучни пар сугласника *č–dž*, где је то прописано.

Једно слово се користи да означи два гласа у страним речима *x* за [ks] и [gz] (*experiment*, *maximum*; *existovat*, *exemplář*); овај начин писања преузет је из латинског. У домаћим речима се ти спојеве гласова пишу према изговору са два слова (нпр. у презименима типа *Truksa*).

Слово *q* пишемо само у речима које нису одомаћене као *Québec*, *quattrocento*.

Изговор меких *d'*, *t'*, *ň* испред *i* у чешким речима означавамо тако што пишемо *d*, *t*, *n* без квачице или апострофа. Многе стране речи преузете су из језика који немају ове меке (палаталне) сугласнике и у њима се групе *di*, *ti*, *ni* изговарају са тврдим *d*, *t*, *n* (као да су написане са тврдим *y* – *dy*, *ty*, *ny*): *diskuse*, *dispečer*; *Nil*, *nika*, *titul*. Некад се тешко разликује страна од домаће речи, а некад се преузима из словенских језика, у којима се такође ови сугласници могу изговарати умекшано, што све доводи до погрешног изговора: у речи *dikobraz*, преузетој из руског језика, већ је толико уобичајен изговор са тврдим *d* уместо *d'*, да се то сматра књижевним изговором.

4. Акцент речи

Сви слогови у једној речи не изговарају се једнаком јачином гласа. У чешком се најизразитије изговара први слог. Слогови који су носиоци акцента називају се наглашени (*přízvučné*), остали су ненаглашени.

Неке речи немају свој акценат, већ чине једну акценатску целину са суседним речима. Речи које чине акценатску целину са претходном речи називају се енклитике (*příklonky*), а речи које се у изговору прикључују следећој речи су проклитике (*předklonky*).

Сегмент говора који припада једном акцентованом слогу назива се такт говора. Ако је такт дужи од три слога, на првом слогу је јачи, главни акценат (*přízvuk hlavní*), а на сваком следећем непарном слогу слабији, споредни акценат (*přízvuk vedlejší*): *zprostředkovatel nejneudržitelnější*. Споредни акценат може бити и другачије распоређен, посебно код сложеница, где се ставља на први слог другог дела сложенице, нпр. *červenobílý*, *dalekonosný*.

Приликом акцентовања у књижевном изговору се придржавамо следећих правила:

а) Једносложни предлог се изговара као једна целина са речју која следи, тако да акценат стављамо на предлог: *do domu*, *ve městě*, *u školy*, *za řekou*, *na stole*, *po nové silnici*, *se svou sestrou*. Изузетак је када после предлога следи превише дугачка реч, од најмање пет слогова (*na neudržovaném chodníku*, *za neuspokojivých podmínek*), а затим и када је на наредној речи израз који треба истаћи: *Navštívili jsme hrad Karlštejn a byli na věži, nikoli na nádvoří. Musíš zajít za ředitelem, nestačí za sekretářkou*.

б) Двосложни предлози типа *kromě*, *kolem*, *vedle*, *podle*, *místo*, *mimo*, *mezi*, *skrze* и њихове једносложне варијанте (без крајњег вокала *e*) *skrz*, *krom*, као и једносложни предлози *dle* (скраћено од *podle*), *kol* (скраћено од *kolem*), *zpod* не носе главни акценат: *Kromě nás tam nikdo nebyl. Vedle tebe se cítím dobře. Kolem lesa jsou louky. Místo nás tam půjdou jiní. Krom tebe to nikdo nechce. Skrz tunel jezdí vlaky. Dle rady přátel zůstal doma. Zpod křoví zasyčel had*. И ти двосложни предлози су носиоци главног акцента ако се у реченици наглашавају: *Byli tam opravdu všichni, ovšem kromě Petra*.

Остали секундарни предлози не носе главни акценат, ни када су једносложни (*stran problému*); уколико су двосложни и вишесложни (*díky jim*, *potocí přátel*, *prostřednictvím otce*), могу бити

изговарани и са главним акцентом и без њега, што зависи од дужине реченице и важности израза после предлога.

в) Једносложни везници (*a, i, že, ba*) обично се у изговору припајају следећој речи – проклитика (*otec a matka; řekl, že přijde*), уколико следећа реч није стална енклитика (*řekl, že mu dá* – акценат је на везнику испред енклитичке заменице *mu*).

Сталне енклитике су речи које немају сопствени акценат и изговарају се увек као једна целина са следећом речи. Зато само изузетно могу да стоје на почетку реченице. Ако сталну енклитику желимо да ставимо на почетак реченице, морамо испред ње да ставимо неку реч која може да има сопствени акценат: *Narodil jsem se. – Já jsem se narodil. Přišel jsi. – Ty jsi přišel.*

Сталне енклитике су:

а) Кратки облици личних заменица и повратне заменице *mi, ti, si, mu, ho, tě, se, ji* (ова последња није кратки облик); међутим ни облици множине заменице *on, ona, ono – jich, jim* нису сталне енклитике иако су једносложни, као ни облик *mě*.

б) Облици глагола *být* (садашње време *jsem...* и аорист *bych...*) уколико су део сложеног глаголског облика (презента и потенцијала): *šel jsem, bral bych, nesli jsme, volal by, pracovali bychom*. Облици садашњег времена глагола *být* су у осталим облицима (нпр. описни пасив) акцентовани ако стоје испред трпног придева *jsem zván*. Сталне енклитике нису облици будућег времена глагола *být – budu, budeš...*, ни онда када стоје пред инфинитивом других глагола и као помоћни глаголи чине део сложеног будућег времена. Спојеви *bych, bys, by, bychom, byste* у облицима прошлог потенцијала *byl bych nesl, byli bychom přišli* представљају енклитике и припајају се радном глаголском придеву испред *byl, byla, bylo, byli...*

в) Везник *však* никада не стоји на почетку реченице, по правилу стоји на другом месту (исто као и остале енклитике), за

разлику од везника *avšak*, који стоји увек на почетку, и везника *ale*, који може стајати и на почетку и унутар реченице. (У српском везник *али* може да стоји само на почетку реченице.) Ако је испред везника *však* неки проширени члан, онда се везник понаша као проклитика. Лексема *však* може стајати на почетку и носити акценат када није у функцији везника: *Však já vám povím, co vím*.

г) Везник *-li*, који се пише као полусложеница са цртицом, логично стоји увек после глагола и нема акценат.

ОСНОВНА ПРАВИЛА ЧЕШКОГ ИЗГОВОРА

Чешки књижевни језик има устаљен изговор, који се разликује од некњижевног и дијалекатског изговора. Основа књижевног изговора је норма утврђена на основу изговора репрезентативних корисника књижевног језика, који тај језик користе редовно и свесно. Та норма се развија и приближава уобичајеном узусу у најчешћим видовима изражавања.

Начин изговора је у већини случајева јединствен. Само у ретким случајевима се дозвољава двојак начин изговора.

Основно правило књижевног изговора је да артикулација сваког гласа мора бити јасна, специфична у односу на било који други глас. Ово правило међутим не важи за изговор гласовних група па се ради лакшег изговора врше разне асимилације.

1. Изговор сугласника

а) Најчешће се сугласници у **сугласничким групама** изговарају приближно као и у изолованом положају; потребно је изговорити прецизно све гласове како су написани: *lepší, pošta, menší, sčítat, třináct, čtyři, čtvrtek, kapsa, ženská, panský, plzeňský, manžel, klenba, doktor, tenhle, tamhle; hřeben, hřebíček, hrozen; skřivánek*,

střikačka, skrz, stříbrný, středa; tkadlec, tkanička, tkát; vždy, vždycky; prázdný, prázdniny, zdvihnout, švestka, kostka, vlastní, šestnáct, jestliže, koroptev. Такође се изговарају сви гласови у групама на почетку речи: *zdviž, zdvihnout, zdvihni, zvlášť, zvláštní, svléknu, svlékám, svlékat, lžíce, ctnost* и у свим речима које почињу префиксом *vz-*, који не би требало упрошћавати у *z – vzhůru, vzbouřit se* (посебно треба бити пажљив у изговору тамо где паралелно постоје и речи са префиксом *z: vzdát, vmoci, vzrušit : dát...*).

Једино ако је изговор у групи напоран за говорне органе као у примерима *však, všechno, všecko, všimnout si*, врши се асимилација по звучности [fš-]; слично и код речи *vzpoura, vzpínat se, vzpomenout si, vzpamatovat se* [fsp-].

Из истог разлога се изоставља **d** испред **c** (*srdce, dcera*).

Не изоставља се **j** на почетку, на крају или унутар речи: *jdu, přijdu, přijď, půjčit, půjčka, výpůjčka, půjčovna, přijmi, přijmi, řijna, bijte, pij, nepijte, šij, šijte, žij, žijte* и сл. Није дозвољен изговор без почетног гласа **j** ни у речи *jméno*. Изузетак од правила представља употреба облика садашњег времена глагола *být*, као помоћног и спонског глагола: *jsem, jsi, jsme, jste, jsou*. Дозвољен је изговор са **j** и без **j** и то независно од места речи у реченици [*jsem rád – sem rád, rád sem – rád jsem*].

Некада је дозвољена асимилација по мекоћи, као у групама *dň* у *d'ň* у речима типа *vodní*, или *nd'* у *ňd'* у речима као *anděl*.

б) Сугласничке групе са парним сугласницима увек се изговарају или целе звучно или целе беззвучно. То важи и за групе настале на граници енклитика и проклитика, као и у споју предлога и следеће речи. О звучности одлучује последњи сугласник у групи: звучно се изговарају сугласничке групе у речима *svatba, léčba, prosba, sbor, někde, s bratrem*, а беззвучно у речима *obchod, zpěv, hádka, lodka, objížďka, lehce* [lechce], *hebký, pod kopcem, nad stropem, v práci* и сл.

Изузетак од овог правила представљају групе са гласом *v*, нпр. *tvoje, dvoje, svůj, květ*, у којима се безвучни сугласник испред *v* изговара безвучно, што значи да звучно *v* не утиче на безвучне сугласнике пред собом (а то је заправо остатак једне сонантске црте гласа *v*).

Група *s+h*, се изговара на два начина: у Чешкој се обично изговара безвучно *ch* после безвучног *s* (прогресивна асимилација), а у Моравској је чешћи звучни изговор – *zh* (регресивна асимилација). Изговор ове групе може бити само звучан у споју предлога *s* са речју која почиње сугласником *h* (*s hor, přes hlavu, hlas hosta*), као и у речима изведеним од оваквих спојева (*shluk, přeshlavový, shůry*).

в) **Испред сонаната** *m, n, ň, r, l, j* и сугласника *v* безвучни сугласници се не мењају ни унутар речи ни на граници две речи: *sjel, splet, sněm; pták létá, k městu, k vodě* и сл. Делимично се од овог правила изузимају спојеви са предлогом *s*, који се уз личну заменицу не мења никад – *s ním, s námi*, али у другим спојевима пред сонантима може се изговорити и звучно и безвучно; с инструменталом се предлог изговара као *s* и *z*: *s Jiřím, s mým otcem*, слично и *s radostí, s loupežníkem*. Уколико предлог *s* стоји са генитивом обично се изговара као *z*: *s mostu, s věže*. Само ако предлог има јасно значење „покрет с површине доле“ изговара се сугласник *s*.

Спој предлога *přes* с речју која почиње сонантом изговара се увек звучно: *přes město, přes naši obec, přes léto*. Сугласник [z] се изговара и у вокализованој форми *přese*.

г) **На крају речи** пре апсолутног краја текста или пред паузом, када следећа реч почиње безвучним сугласником, изговара се безвучан сугласник (па се *led* и *let* изговарају исто). На крају речи пише се онај сугласник који се јавља у позицијама пред самогласницима *led* : *let*, јер се у осталим падежима изговор

разликује – [d : t], нпр. *ledu* : *letu*. Ако следећа реч почиње звучним сугласником, у обе речи се изговара звучан сугласник *let začne* са [d] уместо *t*. Ако је у истим условима група сугласника, она је такође безвучна, због обезвучавања крајњег сугласника, тако да се у речи *příjezd* изговара на крају група [st].

д) Речи које испред суфикса *-ba* имају безвучан сугласник, који због једначења прелази у звучан, нпр. [-tba>-dba], у генитиву множине имају завршетак **-teb, -seb** али се могу изговарати са звучним сугласником *-[d]eb, -[z]eb*: *pro[z]eb, sva[d]eb, honi[d]eb, kla[d]eb, pro[z]eb* и сл. У писању је увек графема за безвучни сугласник *-t-, -s-*.

ђ) Сугласник *n* испред *k, g* изговара се као **веларно** (задње) *n* [ŋ]: *anglický, banka, sponka, tenký, panenka, trnka* (једначење по месту изговора).

е) Ако се нађу **два иста сугласника**, најчешће на крају творбене основе и почетку суфикса, стапају се у један глас: *měkký, činnost, vyšší, rozzlobím se, babiččin*, као и у случајевима када се разликују само по звучности: *rozsáhlý, nižší, francouzský*.

Јасно се морају изговорити два гласа тамо где би приликом њиховог стапања дошло до непрецизности. Тако се у облицима *poddaný, podtrhnout, nejjasnější, pecce, racci* удвојени сугласници не могу упростити јер би реч могла бити замењена за сличну реч са једним сугласником: *podaný, potrhout, nejasnější, pece, raci*.

Не упрошћавају се групе са комбинацијом сличних сугласника – *pražský, rozšířit, rozšlapat, mužský, papežský*, као ни групе са сибилантом и африкатом – *třebíčský*.

Придеви изведени од имена на *-rk, -rg* изговарају се упрошћено, како се и пишу: *nymburský, hamburský*.

Групе *ts, ds* могу се изговарати на два начина, као [t + s], или као [c]. Изговор [c] је чешћи у речима *dětský, dětství, bohatství*, изговор [t + s] се чува у речи *lidský*. Слично се и групе *tš, dš* могу

изговарати као [č]. (обично у речима *většina, většinou*), или [t + š] (као у речи *nadšení*).

ж) Неправилни су облици без слоготворног *l* у речима *jablko, mlha, řemeslník* и без финалног *l* у радном глаголском придеву *nesl, vedl, četl, pletl, metl, pekl, vlekl, tloukl, mohl, tiskl, táhl*.

У бројевима *sedm, osm, sedmnáct, osmnáct, sedmdesát, osmdesát* изговара се испред *m* уметнут самогласник [u] који се не пише (поред изговора са слоготворним *m*). То [u] је погрешно изговарати у облицима на *i* у деклинацији бројева *sedmi, osmi* и код редних бројева *sedmý, osmý*, а дозвољено је у конструкцијама са десетицама *sedmdesáti, sedmdesátý*.

2. Изговор самогласника

а) Увек треба чувати разлику у квантитету између **дугих** и **кратких** самогласника, посебно тамо где има разликовну функцију, лексичку или морфолошку: *domu – domů, pili – pítí, miluji – milují, čisti! – čistí*. Чеси најчешће погрешно у изговору крате дужине у речима: *dolí, půjde, můj, bláto, pláče, říkám (říkáš, říká...), mák, stůj, stůjte, výjimka*, али и у многим другим. Супротно томе, дуг самогласник погрешно стоји тамо где треба да буде кратак: нпр. *moře, dcera, pivo, prapor, včera, není, nahoře, dole, kužel, tuze, lyže, tchyně, rozčilím se, nitě, přijď, přijdu (přijdeš, přijde...)*.

б) Ако се на граници речи или унутар речи јаве **два иста самогласника**, изговарају се оба: нпр. *modrooký, dvaatřicet, po obědě, Máňa a Aleš, u ucha, Mimi i Ivan, také Eva*. Правилан је, а у многим дијалектима и чешћи, изговор са тзв. разом између та два самогласника: *po^oodhrnu*. Раз се изговара и између различитих самогласника – *jiho^oafrický*. Међутим правилно је, а некада и сасвим уобичајено изговарати и без раза – *neobvykle*. С разом морамо изговарати у оним случајевима где би реч без раза могла да добије друго значење – *proudit* према *pro^oudit*.

У страним речима изговор без раза је увек правилан: *ideální, teorie, reakce, neon, chaos, aeronautika*.

в) У групи **i(y)+самогласник** умеће се у изговору сугласник *j* без обзира на порекло речи: *fialka; historie, triumf, stadion, sociální*. Изузетак је када *i* припада префиксу а следећи самогласник припада основи и онда је потребно групу изговарати с разом: *při'učit, při'oděný* [při'učit...].

г) Ако је **i** на другом месту после самогласника, изговара се као *j* – *detail* [detajl].

д) Изговор предлога који се завршавају на звучни сугласник испред речи која почиње на самогласник може бити двојак – са разом и без њега. У спојевима: *pod oknem, nad okem* изговор с разом је чешћи у Чешкој: *pot'oknem, nat'okem*, а без раза са звучним сугласником у Моравској: *podoknem, nadokem*.

БЕЛЕЖЕЊЕ ГЛАСОВА У ДОМАЋИМ РЕЧИМА

1. Графеме *i (í) / y (ý)*

Графеме *i (í) / y (ý)* означавају исти глас, дуго и кратко *I (Í)*. Када ће се писати која од њих, одређују следећа правила:

А. После тзв. **правописно тврди**х сугласника *h, ch, k, r*, **пише се** *y (ý)*, нпр. *hýřit, nohy, drahý; chyba, měchýř, plachý; kynout, kýchat, horký; ryba, rýma, dobrý*. Ово правило није обавезујуће за ономаатопејске речи као *kikirikí* поред *kykurykú, hihihí*.

После слова *d, t, n* **пише се** *y (ý)*, уколико се њима означавају правописно тврди сугласници, нпр. *dýchat, dým, mladý; šaty, týl, zlatý; nynější, hrany*.

- **пише се** *i (í)* ако се њима означавају правописно (и фонетски) меки сугласници [d'], [t'], [ň] (који се у споју са другим гласовима, осим са *i* и *ě*, бележе с квачицом *ň* или апострофом *d'*,

t', као нпр. *d'ábel, sněť, rožeň*) – *divadlo, mladík, hadi, hladí; tisíc, masti, svítí; nikdo, Helenin, nemocní*.

Б. После **правописно меких** *ž, š, č, ř*, с пише се *i (í)*; сугласник *j* је такође фонетски мек, палаталан: нпр. *život, žízeň; šíp, plašit; číše, stačí; hřib, bratři, říkat; plavci, cizí, cítit; jistota, hraji*.

В. После **правописно неутралних** сугласника (pravopisně obojetné souhlásky) *b, p, v, f, l, m, s, z* пише се или *i (í)*, или *y (ý)*. Писање са *i (í)* је много чешће од спојева са графемама *y (ý)*.

1. У основама домаћих речи, које су сврстане у списак који се назива „**vyjmenovaná slova**“, као и у осталим облицима тих речи у и речима које су од њих изведене или су с њима сродне, пише се *y (ý)*. Чесима може да помогне познавање чешких дијалеката, где уместо *y* срећемо групу *ej (mlýn – mlejn)*. Може помоћи и познавање руског и пољског језика где је уместо *y (ý)* у одговарајућим речима **ы** односно **у**, који се у тим језицима изговарају различито од *i*.

а) Примери за групу *by, bý*:

být – bych, bys, by, bychom, byste; abych, abys, aby...; kdybych, kdybys, kdyby...; bytí, živobytí, bývat, bývalý, byt, bytná, bytový, bytelný, bytost, bydlet, bydliště, obydlí, bydlo (příbytek, živobytí), dobyt, dobytka, dobytek, dobytče, dobytčářství, nabýt, nabývat, nábytek, obývat, obyvatel, obyvatelstvo, odbýt, odbyt, neodbytný, pozbyt, přebýt, přebývat, přebytek, přibýt, přibývat, příbytek, ubýt, ubývat, úbytek, zbývat, zbytek, zabývat se; obyčej – obyčejný; bystrý – bystře, bystrost, bystrina; bylina – býlí, býložravec, černobýl, zlatobýl; kobyla – kobylka, býk – býček, býčí, býkovec; babyka; властита имена Bydžov, Bystřice, Přibyslav, Bylany, Hrabyně, Kobylisy, Kobylnice, Zbyněk, Zbyšek.

Треба обратити пажњу на разлику између речи *býlí (plevel)* и *bílí (bíle zbarvení)*, *být (existovat)* и *bít (tlouci)*, *bydlo (příbytek)*

и *bidlo* (tyč, žerď), *dobýt* (zmocnit se) и *dobít* (poraněnou zvěř, baterii), *nabýt* (získat) и *nabít* (natlouci, vsunout náboj).

б) Примери за *ly*, *lý*:

slyšet – slyšitelný, slychat, nedoslýchavý, neslychaný-, mlýn – mlynář, mlýnice; blýskat se – blýsknout se, zablýsknout se, blýskavice, blýskavý, blyštět se; polykat – zalykat se; vzlykat – vzlyknout, vzlyk, vzlykot; plynout – uplynout, rozplynout se, rozplývat se, splynout, splývat, oplývat, vyplývat, plynulý, plyn, plynný, plynárna, plynoměr; plynojem; plýtvat; lysý – lysina, lyska, Lysá, Lysolaje; lýtko; lýko – lýčí, lýčený (тј. lýkový), lýkovec, lýkožrout; lyže – lyžovat, lyžař; pelyněk; plyš; slynout; plytký; vlys (тј. ozdobný pásek ve stavebnictví) – vlyšek, vlysový; Volyně.

Треба обратити пажњу на речи *lýčený* (lýkový, од *lýka*) и *líčený* (předstíraný, strojený), *vlis* (према *vlisovat*), *lísat se*, као и на *lišaj*, *lišej*, *ližina* (trámec), *mlít* (завршетак *-ít* као код глагола *třít*, али *mlýn*).

в) Примери за *my*, *mý*:

my (лична заменица за 1. лице мн.); *mýt – mycí, myčka, umýt, umývat, umývadlo* и *umyvadlo, umývárna* и *umyvárna, pomyje, mýval, mýdlo, mydlit, mydlář, mydlina; myslit* и *myslet – mysl, myšlenka, pomyslit* и *pomyslet, pomýšlet, přemýšlet, vymyslit* и *vymyslet, vymýšlet, výmysl, úmysl, usmyslit si* и *usmyslet si, smýšlení, smýšlenka, smysl, smyslný, nesmyslný, průmysl, myslivec, myslivna, Nezamysl, Nezamyslice, Přemysl, Křesomysl; mýlit se – mýlka, mylný, omyl, zmýlená; hmyz – hmyzí, hmyzožravec; myš – myší, myšina; hlemýžď; mýtit – mýtina. vymýtit, vymycovat; zamykat – odmykat, nedomykavost, vumykat se, výmyk, přimykát se; smýkat – smyk, smýčit, smyčec, smyčka, průsmyk, dmýchat – rozdmýchat, dmychadlo и dmýchadlo; chmýří; nachomýtnout se – ochomýtat se; mýto – mýtné, Mýto; mykat – mykaný; mys; sumýš; Litomyšl, Kamýk.*

Треба обратити пажњу на речи *mi* (датив личне заменице *já*), *mýt* (čistit vodou) према *mít* (být vlastníkem), *mýval* (zvíře, „ра-кун“) према *míval* (měl, учестали глагол), *vumýtít* (vykácet) према *vumítat* (vypuzovat, нпр. ďábla).

г) Примери за *py*, *pý*:

pýcha – *pušný*, *pušnit se*, *zpychnout*, *pýchavka*, *pych*, *přepych*, *Přepychy*; *pytel* – *pytlovina*, *pytlák*, *pytlačit*; *pysk* – *pyskatý*, *ptakopysk*, *Solopysky*; *netopýr*; *slepýš*; *pyl* – *opylovat*; *kopyto* – *sudokopytník*; *klopýtat* – *klopýtnout*; *třpytit se* – *třpyt*, *třpytivý*, *třpytka*; *zpytovat* – *jazykozpyt*, *nevyzpytatelný*; *pykat* – *odpykat*; *pýr* – *pýřavka*; *pýři*; *pýřit se* – *zapýřit se*, *pýřivý*, *čepýřit se*; *pyj*; *Chropyně*, *Pyšely*, *Spytihněv*.

Треба обратити пажњу на речи *píchat* (bodat), *pisk* (pískot; základ ptačího pera), *píkaná* (dětská hra), *opylovat* (oplodňovat pylem) према *opilovat* (obrušovat), *slepýš* (had, „слепић“) према *slepíš* (презент глагола *slepít*, „слепиш“ нпр. лепком).

д) Примери за *sy*, *sý*:

syn – *synovský*, *synovec*, *zlosyn*, *Syneč*; *sytý* – *sytost*, *dosyta*, *nasytit*, *nenasytný*; *sýr* – *syreček*, *sýrař*, *sýrárna*, *syrovátka*, *Sýrovice*; *syrový* – *syrovinka*; *syřý* (тј. syřový); *sychravý* – *Sychrov*; *usychat* и *usýchat* – *vysychat* и *vyšýchat*; *sýkora* – *sýkořice*; *sýček*; *sysel*; *syčet* – *sykat*, *sykot*; *sypat* – *sypký*, *sýpka*, *sypek*, *nasypat*, *násyp*, *násypný*, *osypaný*, *vysypat*, *zasypat*, *zásyp*; *Bosyně*.

Треба обратити пажњу на речи *syřý* (syrový, vlhký) према *sirý* (osiřelý, opuštěný), *sirup*, *sirob*, *sípat* (chraptět), *sivý* (šedivý), *sýrový* (ze sýra, ном. sýr) према *sírový* (ze síry, ном. síra).

ђ) Примери за *vy*, *vý*:

vy (лична заменица за 2. лице мн.); *vykat*; *vysoký* – *vysočina*, *Vysočany*, *vyšší*, *výše*, *výška*, *výšina*, *povýšit*, *vyvýšit*, *vyvýšenina*, *zvýšit*, *převyšovat*, *Vyšehrad*; *výt* – *zavýt*; *výskat* – *výskot*, *zavýsknout*; *zvykat* – *zvyk*, *zlozvyk*, *zvyknout*, *zvyklost*, *navykat*, *navyknout*,

návyk, odvykat, odvyknout, obvyklý; žvýkat – žvýkací, přežvykovat, přežvýkavec, žvýkačka; vydra – vydří, vydrovka, Povydrí; výr (sova); vyžle; povyk – povykovat; výheň; cavyky; vyza; Vyškov, Výtoň.

Треба обратити пажњу на речи *výt* (pes vuje) према *vít* (vinout věnce), *výr* (sova) према *vír* (krouživý pohyb vody nebo vzduchu), *výskat* (jásat) према *vískat* (probírat se někomu ve vlasech); *vížka* (věžička), *zviklat* (zbavit jistoty); *Vizovice*.

У префиксу *vy-*, *vý-* се пише у (*y*) – нпр. *vyřadit, vyhodit, vyjmenovaný, výlet, výborný*. Обратити пажњу на речи *viset* (na stěně), *visutý* (zavěšený, нпр. *visutý most, visutá hrazda*), *vidět, viklat, vítat, vítězit, vinout, vinit, vidle, vikýř*, где се пише *i*, јер се не ради о префиксу, већ о делу корена речи.

е) Примери за *zy*, *zý*:

brzy; jazyk – jazýček, jazykozpyt, jazykověda, dvojjazyčný, jazylka; nazývat (se) – vyzývat, vyzývavý, vzývat, ozývat se; Ruzyně.

Треба обратити пажњу на речи *brzičko* (изведена је помоћу суфикса *-ičko* као *maličko* од *málo*), *zívat* (únavou, touhou po spánku), *nazívat se* (mnoho zívat únavou).

ж) После графема **f**, **c** у домаћим основама се не пише у (*y*), што је и логично јер је *c* правописно мек сугласник, а *f* се не среће у домаћим основама (осим једне).

Властита имена, посебно презимена, не подлежу у потпуности правописним правилима, тако да поред *Mlynář* постоји и *Mlinář*, *Sýkora* и *Síkora*, *Zima* и *Zyma*, *Zíval* и *Zýval* и сл.

2. У **наставцима** именица и придева писање *i* (*i*) или у (*y*) после правописно неутралних сугласника одређује се на основу морфолошког типа коме име припада.

а) У наставцима **именица** типа

- *pán* пише се *-i* у дативу и локативу јд. (нпр. *bratrovi*) и у номинативу и вокативу мн. (нпр. *holubi, jestřábi*), као и у номинативу мн. (нпр. *bratři, motýli*), а *-y* се пише у акузативу и инструменталу мн. (нпр. *pro holuby, s jestřáby*);

- *hrad* пише се *-y* у ном. акуз. и INSTR. мн., (нпр. *obrazy, stromy*), а као изузетак и после сугласника *c* (нпр. *tácy, puncy*, нестандартно *placy, kecy, trucu, hicy* и др.); у лок. мн. *í* је само код речи са наставком *-ich*, нпр. *lesích, kostelích* (и код свих именица које се завршавају на *k, g, ch, h*);

- *muž, stroj, soudce*, тј. код тзв. меких типова пише се само *-i (-í)*, јер им се основа завршава на правописно мек, а ређе и на правописно неутралан сугласник (*staviteli, přáteli; jeteli, pytli*);

- *předseda* пише се *-y* у ген. јд. и у акуз. и INSTR. мн. (нпр. *nemluvy, kolegy*);

- *žena* пише се *-y* у ген. јд. и у ном., акуз. и вок. мн. (*stavby, včely*); *-i* се пише у инструменталу мн. на крају наставка *-ami*, нпр. *včelami*;

- *nůše, píseň, kost* пише се само *-i (-í)*, нпр. *cibuli, cibulí; konvi, konví; Zbraslavi, Zbraslaví*;

- *město* среће се само *-y*, нпр. *koly, slovy*;

- *moře* среће се само *-i (-í)*, нпр. *poli, polí, polím, polích; obilí, obilím*.

б) У наставцима **придева**:

- тврдог типа *mladý* пише се *-í* једино у ном. и вок. мн. када се односе на именице које значе нешто живо (нпр. *tmavovlasí lidé*);

- типа *mladý* пише се *ý* у осталим наставцима (нпр. *tmavovlasý člověk, nový dům, tmavovlasým hochem; tmavovlasým hochům, ženám, děvčatům; tmavovlasých, tmavovlasými*).

- у именском облику се пише *-i* само у ном. мн. мушког рода за живо (нпр. *Chlapci byli zdrávi*);

- у именском облику се пише *-y* у осталим случајевима (нпр. *Děti byly zdravý. Rodiče našli oba syny živý a zdravý*);

- у наставцима придева меког типа *jarní* пише се само *-i* (нпр. *cizí člověk, cizí město, cizí žena, cizí dítě*);

- у наставцима присвојних придева пише се *-i* у ном. и вок. мн. мушког рода за живо (нпр. *otcovi bratři, hoši se vrátili zdraví a veselí, Dumasovi „Tři mušketýři“, mladí manželé Jirákoví*);

- у осталим наставцима присвојних придева пише се *y (ý)* (нпр. *otcovy bratry, otcovými bratry, otcovým bratrům, kloboukům, dýmčím, otcových, otcovými, čtu Dumasovy „Tři mušketýry“*).

в) У предикату се у наставцима **придева** и **партиципа** пише *-i* и *-y* у складу са синтаксичком конгруенцијом:

- Ако је субјекат мушки род живо (али и неживо у пренесеном значењу) у множини, пише се *-i*, нпр. *Byli odměněni všichni účastníci soutěže. Hoši se po hřišti rozběhli bosí. Na dvoře stáli dva obrovští sněhuláci.*

- Ако је субјекат именица мушког рода која значи нешто неживо или женског рода у множини, партиципи имају *-y*: *Domy opuštěného města zchátraly. Počítače se staly součástí našeho života. Babičky vždy rády vyprávěly pohádky. Růže porostly celý hrad.*

2. Графема *ě*

а) У групама *dě, tě, ně* графема *ě* означава изговор [d', t', ň] + [e], нпр. *dělit, na hradě, tělo, kotě, ve mlýně, krůtě, něco, koně, ženě*.

б) После сугласника *b, p, v, f* слово *ě* означава изговор [j + e]; нпр. *běloba, zpěv, věta, na harfě*.

Када основа почиње групом *je-* и припаја се префикс *ob-* или *v-*, пише се *-je-* (а не *-ě-*), нпр. *objevit, objednávka, vjezd*.

в) После сугласника *m* означава ово *ě* изговор [ň + e], нпр. *město*, *měkký*, *umět*, *tamější* (изведено од *tam* префиксом *-ější*), *soukromě*, *mě* (ген. и акуз. заменице *já*, али је у дативу и локативу дужи облик *mně*).

Тамо где се среће сугласник [ň] или [n] у другим облицима исте речи или у сродним речима, пише се *mně*: *domněnka*, *domnělý* (*domnívat se*), *rozumně* (*rozumný*), *uzemnění* (*uzemnit*), *zapomněl* (*potni*).

3. Графеме *d', t', ň*

Меки сугласници *d', t', ň* означавају се квачицом *Ď, ě, Ň*, а код малих слова *d', t'* пише се апостроф (*lod'ka*, *lat'ka*), једино су писана слова чешће бележена с квачицом. Код *ň* је то једини начин писања, *buňka*.

У спојевима *di, ti, ni, dí, tí, ní* мекоћа сугласника се означава писањем слова *i, í*, за разлику од слогова *dy, ty, ny, dý, tý, ny⁸*, где су сугласници тврди.

У спојевима *dě, tě, ně* мекоћа се означава писањем *ě*, за разлику од слогова *de, te, ne*, где се изговарају тврди сугласници.

4. Предлози *s* и *z*

Предлози *s* и *z* се разликују у писању у зависности од падежа, без обзира на изговор.

8 На овакав начин се бележи транскрибовано тврдо *u* у *Правилима чешког правописа* и у чешким речницима, иначе, у званичној фонетској транскрипцији те групе се означавају као *di, ti, ni*, за разлику од обележавања изговора са меким сугласницима *d'i, t'i, n'i*. Тај други начин, у складу са ознакама у званичној (чешкој, не међународној, фонетској транскрипцији), примењен је у претходним поглављима овог уџбеника.

Предлог *s (se)* употребљава се:

а) са инструменталом *s tebou, s bratrem, se psem, se mnou*;

б) с акузативом – среће се само у књишким изразима *být s to, kdo s koho*;

в) у генитиву се користи предлог *s (se)* само у случају да је потребно истаћи значење да се покрет одвија са површине доле или ван површине: *(vzít) se stolu, (setřít prach) se skříně*.

Предлог *z (ze)* спаја се са генитивом:

Примери: *(hudba) z desky, (jít) z talíře, (vstát) z postele, (poletovat) z květu na květ, (přicházet) z hor, (sebrat) ze země, (sejít) z cesty, z myslí, (setřít pot) z čela, (sklízet) z pole, (skočit) z můstku, (stáhnout prsten) z prstu, (sundat klobouk) z hlavy, (vstát) ze židle, (vyjít) z domu, z očí (do očí)*.

5. Префикси *s(e)-* и *z(e)-*

Код глагола и речи изведених од глагола

Обично о писању префикса *s(e)-* или *z(e)-* код глагола одлучује значење а не изговор (јер изговор зависи и од звучности следећег сугласника, уколико сугласником почиње основа).

а) Префикс *s(e)-* се пише:

- када глагол или глаголска именица с тим префиксом има значење усмеравања према једном месту, **групписања**: *sejít se, scházet se, schůze, schůzka, seřadit (se), sesednout se, sesedat se, seškupit (se), sehnat, shánět, shon; sezvát, seznámit (se); sdružit (se), shluknout se, shluk, shromáždit (se), shledat (se), sjednotit, sjet se, sjíždět se, slétat se, slétnout se; sloučit, smluvit, splynout, splývat, srotit se, sžírat se; sebrat, sbírat, s(e)čítat, spočítat, sčetlý, sepsat, spisovat; sestrojít, sestavit, sestřít, sešněrovat, sešroubovat, sesypat*;

svařit, svářet, svar, sroubit (srub); sešít, sešpendlit, spíchnout, slátat, sklepat, stlačit, stěsnat, stisknout, spěchovat; sbalit, srolovat, stočit, stáčet, svinout, svíjet, svázat, sevřít, svírat; skřížít, slepit, sletovat, stmelit; sepnout, spínat, spona, spojit, spoutat, spráhnout, složit, skládat, skloubit, scelit, scelování; snést, snášet, snosit, svézt, svážet, svozit, splést, smíchat, smísit; spořádat, srovnat, seřídít, shrabat, shrábnout, shrnout; sdílet (se), shodnout se, smířít (se), smír, svářít se, svár; seprat (se), seschnout, sesychat (se), scvrknout se, smrštit se, svrasknout (se), svraštít (se), svraštět (se); sešpulit, shrbit (se), skrčit (se), schoulit (se), stulit (se); sblížít, sbratřit, skamarádit (se), sprátelit (se), přibuznit, příznit, sešvagřit (se);

- када глагол с овим префиксом има значење смера одозго према доле или склањање **са површине**: *sejít, scházet, sestoupit, seskočit, seskákat, sešplhat, sesednout (se), sesedat (se), sesout (se); sjet, sjíždět, sklesnout, sklouznout, sletět, spadnout, spadat, snížit (se); sehnat, shánět, seslat, sesílat, sejmout, snímat, servat, seškubnout, seškubat, sesmeknout, sesunout (se), sešoupnout, sestřelit, shodit, scházet, sprovodit, spustit, spouštět, srazit, srážet, stáhnout, svalit; snést, snášet, svádět, svézt, svážet, sehnout (se), shýbat (se), shýbnout (se), schýlit (se), skácet, svléci, svléknout, svlékat; sčesat, seseknout, seškrábnout, seštípnout, skasat, skrojít, skrájět, sloupnout, sloupat, spárat, splavit, sprášit, s(e)říznout; setřít, stírat, slízat, slíznout, smýt, smývat, spláchnout; sfoukat, sfouknout; sestřihnout, sešlapat;*

- у неким случајевима где је **устаљено** писање овог префикса: *schovat (se), skonat, skončit, slevit, spálit, spasit, spáchat, stěžovat si, strávit, stvořit, stýskat si.*

б) Префикс *z(e)-* се пише:

- тамо где се према несвршеним образују **свршени** глаголи који изражавају резултат радње основног глагола (тако грађе-ни глаголи немају значење груписања ни покрета са површи-

не доле или у страну): *zorat, zosnovat, zúročit; zbarvit, zbělet, zblednout, zbýt, zčernat, zděsit se, zdřevěnět, zhroutit se, zchudnout, zjistit, zkalit, zkroutit, zkřivit, zlámat, zmoknout, zmýlit (se), zničit, zplodit, zpozorovat, zprostředkovat, zpustnout, zradit, zranit, zrodit, zrušit, zředit, ztichnout, ztížit, ztloustnout, ztuhnout, zúžit, zvábit, zvěřit, zvlhnout, zeslábnout, zesílit, zestárnout, ztlít, zešedivět, zemřít, zezelenat*; често служи за образовање свршеног вида од основа несвршених (односно двовидских) глагола страног порекла: *zaktualizovat, zautomatizovat, zelektrizovat, zindustrializovat, zcentralizovat, zcivilizovat, zfilmovat, zfiltrovat, zformovat, zharmonizovat, zkombinovat, zkomplikovat, zkomponovat, zkonstruovat, zkritizovat, zorganizovat*;

- када се помоћу овог префикса директно од **именица** или **придева** граде свршени глаголи (а од њих се даље изводе несвршени); ти глаголи имају значење „учинити или постати оно што означава мотивна реч“: *ocel – zocelit, viditelný – zviditelnit, temný – ztemnět*; слично и *zdokonalit, zdůraznit, zdůvodnit, zhudebnit, zchutnit, zkapalnit, znárodnit, znehodnotit, znechutit, znemožnit, znesnadnit, zobecnit, zosobnit, zpeněžit, zpestřit, zplnomocnit, zpronevěřit, zpřísnit, ztělesnit, ztotožnit, zesměšnit, zestátnit, zchoulostivět, znervóznět*;

- код **несвршених** глагола који садрже исти префикс као и њихови свршени парњаци: *zetlívát, zmírat, zmodrávat, zjišťovat, zesilovat, znárodňovat, znehodnocovat, zesměšňovat*;

- у неким глаголима код којих је такав начин писања **устаљен** (и у речима од њих изведеним): *zhostit se, zkoumat (zkoumaný, zkumavka), zkoušet (zkouška, zkusit, zkušební, zkušenost), zpěčovat se, zpívat (zpěv, zpěvák, zpěvácký), zpověď (zповědník, zповědні), zpytovat (-zpyt), zpujný, způsob (zpušobit, zpušobilý, zpušobný), zříci se, zříditi, ztepilý*.

в) Парови речи (**различитог значења**) чија форма се разликује само по префиксима *s(e)-* и *z(e)-*

Следеће речи се разликују и по **писању** и по **изговору**:

<i>sedřít</i> (kůži z těla)	<i>zedřít (se)</i> (přilíšnou námahou)
<i>sjednat</i> (mír, smlouvu)	<i>zjednat</i> (pořádek, nápravu, na práci)
<i>slézat, slézt (se)</i> (dolů, dohromady)	<i>zlézat, zlézt</i> (hory)
<i>slíbat</i> (líbáním setřít)	<i>zlíbat</i> (někoho)
<i>slít</i> (dohromady)	<i>zlít</i> (polít)
<i>smazat</i> (mazáním setřít)	<i>zmazat</i> (umazat)
<i>smetat</i> (smetí)	<i>zmetat</i> (o dobytku)
<i>směna, směnit</i> (peníze)	<i>změna, změnit</i> (zaměstnání)
<i>smotat</i> (svinout)	<i>zmotat</i> (poplést, zmást)
<i>sválet</i> (kameny ze svahu)	<i>zválet</i> (poválet)
<i>svést</i> (dolů, dohromady, k zlému)	<i>zvést</i> (zkazit)
<i>svolat</i> (poradu) <i>zvolat</i>	(zakřičet)
<i>svolit</i> (souhlasit)	<i>zvolit</i> (vybrat)
<i>svrhnout</i> (dolů)	<i>zvrhnout</i> (převrhnout).

Речи које се разликују само у **писању** а не и у изговору, јер се изговара увек цела група звучно или беззвучно у зависности од звучности другог сугласника, нпр. *sb* и *zb* [zb], *sp*, *zp* [sp]:

<i>sběh</i> (lidu)	<i>zběh</i> (dezertér)
<i>sběhlý</i> (dolů nebo dohromady)	<i>zběhlý</i> (zkušený; který dezertoval)
<i>sběhnout, sbíhat</i> (dolů n. dohromady)	<i>zběhnout, zbíhat</i> (dezertovat)
<i>sběhnout se, sbíhat se</i> (dohromady)	<i>zběhnout se, zbíhat se</i> (přihodit se)
<i>sbít</i> (přítloci k sobě)	<i>zbít</i> (nabít někomu)
<i>shlédnout</i> (shora dolů)	<i>zhlédnout</i> (spatřit)
<i>shlížet</i> (shora dolů)	<i>zhlížet se</i> (v zrcadle)
<i>skopat</i> (zarovnat)	<i>zkopat</i> (kopáním upravit terén; pokopat někoho, zkazit)

<i>skosit</i> (kosou posekat)	<i>zkosit</i> (učinit kosým)
<i>skout</i> (dohromady)	<i>zkout</i> (ukout)
<i>skreslit, skreslovat</i> (v technickém kreslení)	<i>zkreslit, zkreslovat</i> (podat zkomoleně)
<i>skroutit, skrucovat</i> (splést dohromady)	<i>zkroutit, zkrucovat</i> (překroutit)
<i>spodobit, spodobovat</i> (přízpůsobit,	<i>zpodobit, zpodobovat</i> (umělecky přízpůsobovat) zobrazit)
<i>správa, spravit, spravovat</i> (opravit nebo řídit)	<i>zpráva, zpravit, zpravovat</i> (informovat)
<i>stéci (se), stékat (se)</i> (dolů nebo dohromady)	<i>ztéci, ztékat</i> (hradby)
<i>stěžovat si</i> (naříkat)	<i>ztěžovat</i> (činit obtížným)
<i>stlouci</i> (dohromady)	<i>ztlouci</i> (nabít někomu)
<i>strhat, strhnout</i> (dolů)	<i>ztrhat, ztrhnout</i> (přílišnou námahou nebo kritikou)
<i>stvrdit, stvrzovat</i> (potvrdit)	<i>ztvrdit, ztvrzovat</i> (učinit tvrdým)
<i>súčtovat</i> (sečíst položky účtu)	<i>zúčtovat</i> (provést účtování, vypořádat se)
<i>sužovat</i> (utlačovat, trápit)	<i>zužovat</i> (činit úzkým).

Посебну групу чине глаголи код којих се значење само **незнатно мења** у зависности од ова два суфикса: суфикс *s(e)*- даје значење „одозго доле“, „скупа“ или „(по)мало, донекле“, а префикс *z(e)*- више изражава само свршеност глагола, ев. велику меру радње. Зато је могуће писање: *schvátit, zchvátit; schytat, zchytat; skrápět, zkrápět; smáčknout (se), zmáčknout (se); smontovat, zmontovat; spráskat, zpráskat; sřetěžit, zřetěžit; sešrotovat, zešrotovat, skompletovat, zkompletovat; skontaktovat, zkontaktovat* и сл.

6. Писање *s* и *z* у прилозима

Код сложених прилога (příslovečné spřežky) насталих од предлошкопадежних конструкција (předložkové výrazy) пише се *s*- или *z*- у складу са предлогом који је ушао у тај спој, нпр. *sbohem*, *shora*, *shůry*, *stěží*, *svrchu*; *zcela*, *zčásti*, *zhlobi*, *zlehka*, *zleva*, *zpět* (*zprávky*), *zprava*, *ztěžka*, *zticha*, *ztuha*, *zvesela*; *zblízka* (и *z blízka*), *zdaleka* (и *z daleka*), *zeširoka* (и *ze široka*).

ДУЖИНА САМОГЛАСНИКА У ДОМАЋИМ РЕЧИМА

1. Обележавање дужине самогласника

Чешки самогласници су кратки *a*, *e* (*ě*), *i/y*, *o*, *u*, или дуги *á*, *é*, *í/ý*, *ó*, *ú* (*ů*). Самогласник *ó* се у речима чешког порекла среће само у узвицима *ó*, *óh...*; много је чешће у речима страног порекла: *tón*, *móda* и сл. Дужина самогласника се обележава цртицом, а код дугог *ú* и кружићем (*ů*).

Разлика између *ú* и *ů* је условљена историјским развојем. Графема *ů* пише се:

а) на почетку речи: *úcel*, *údolí*, *úloha*, *úpět*, *úřad*; *Újezd*;

б) после префикса, негације *ne-* и на почетку другог дела сложенице: *bezúčelný*, *neúroda*, *zaúpět*, *zúčastnit se*, *zúrodnit*; *dolnoujezdský*, *trojúhelník*;

в) у узвицима: *bú*, *hú*, *fiú*, *vrkú*;

г) у речи *ocún* и у неколико речи страног порекла: *fúze*, *kúra*, *múza*, *ragú*, *skútr*, *túra*; *Porúří*.

Графема *ů* пише се унутар речи и у финалној позицији:

а) унутар речи: *dům*, *půjčit*, *růže*, *stůl*, *zůstat*; *blůza*, *lůza* (и *luza*);

б) у наставцима генитива и датива мн. именица *pánů*, *mužů*; *hradům*, *strojům*, *městům*; код присвојних придева у номинативу једине мушког рода – *otcův*, *Petrův*;

в) на крају прилога: *domů*, *dolů*.

2. Алтернација дугих и кратких самогласника

Творбене алтернације

а) Именице

Дужина се мења пре свега при грађењу именица од глагола или **именица** с дугим самогласником у основи и, најдоследније, код деминутива. Насупрот томе, примећује се тенденција да се дужина у основи изведене речи не разликује од дужине самогласника у мотивној речи. Скраћује се код именица са суфиксима *-č*: *prodavač – prodávat, vysavač – vysávat*; *-tel*: *hlasatel – hlásit, pořadatel – pořádat*; *-írna*: *palírna – pálit*; *-dlo*: *rydlo – rýt*; *-ář*: *mlynář – mlýn*; *-árna*: *kavárna – káva*.

Дужина се међутим не мења у следећим речима са истим суфиксима *-č*: *hráč, ryč, počítač*; *-tel*: *dohlížitel, násobitel*; *-dlo*: *prádlo, sídlo*; *-tko*: *párátko*; *-ář*: *vozičkář*; *-árna*: *jízárna*; *-írna*: *třídírna*, као и у деминутивима типа: *včelka, stromek, zvířátko*.

Дуг и кратак самогласник имају именице са суфиксима *-č*: *slévač и slevač*; *-tel*: *napomáhatel и napomahatel, odesílatel и odesílatel*; *-dlo*: *umývadlo и umyvadlo*; *-árna*: *umývárna и umyvárna, písárna и pisárna*.

Приликом извођења именица од префиксалних глагола редовно се дужи самогласник у префиксима *na-*, *při-*, *u-*, *vy-*, *za-*, нпр. *nábřeží, nález, příjmení, příkaz, úsilí, ústava, výsluní, vývoz, zákulisí, záruka*.

Код именица са суфиксом *-ka* самогласник у префиксу се не дужи ако је после њега дуг слог, нпр. *nabídka, přihláška, ukázka, vuspávka, zatačka*. Изузетак су речи *výpůjčka, zápůjčka* и именице као *nálevka, námitka, výjimka*, код којих се дужи самогласник у префиксу а крати се коренски самогласник. На два начина се пише *výhrůžka* и *vyhrůžka*.

б) Придеви

Дужина самогласника се мења приликом творбе придева суфиксима *-telný, -í, -ský, -(c)ký* и *-cí: čitelný – číst, nesmířitelný – nesmířit; čapí – čáp, králičí – králik, slavičí – slavík; panský – pán* („господски“, друго значење има *pánský* „мушки“), *rajský – ráj, básnický – básník, kominický – kominík, mělnický – Mělník*.

Дужина самогласника се не мења нпр. у речима: *nevyléčitelný – nevyléčit, vnímatelný – vnímat; krokodýlí – krokodýl, motýlí – motýl*.

И дуги и кратки самогласник имају нпр. *obyvatelný* и *obyvatelný, ovládatelný* и *ovladatelný, popíratelný* и *popíratelný*.

Придеви са суфиксом *-cí*, који значе намену, имају испред суфикса увек кратак самогласник: *balicí (papír), čistící (prostředek), honící (pes), kropící (konev), plnicí (pero), šicí (stroj)*. Примере типа *honicí pes = pes sloužící k honu* „пас гонич“, који значе намену, треба разликовати од придева са значењем радње која се управо одвија – *pes honící zajíce* „пас који гони зеца“, слично и *plnicí pero* „перо на пуњење, налив-перо“ – *pracovník plnicí své povinnosti* „радник који испуњава своје обавезе“.

в) Глаголи

До алтернације у дужини самогласника основе долази при промени вида у парњацима од којих је један грађен суфиксима *-at, -ovat, -it: hrbat – hrábnout, sahat – sáhnout; protahovat – protáhnout, rozptylovat – rozptýlit, skličovat – sklíčit; hospodařit – hospodář, mydlit – mýdlo, pytláčit – pytlák, zahradničit – zahradník*.

Дуг и кратак самогласник имају речи: *osídlovat* и *osidlovat – osídlit, rozmíst'ovat* и *rozmíst'ovat – rozmístit, stříhat* и *stříhat – stříhnout, zdvíhat* и *zdvihat – zdvihnout*.

Морфолошке алтернације

У основи исте речи некад може доћи до алтернације: *hrách – hrachu, chléb – chleba, kámen – kamene, jáma – jam; skála – skal, skalám и skálám, (o) skalách и skálách, skalami и skálami; práce – (s) prací, (bez) prací, pracím, (o) pracích, pracemi; jádro – jader, jméno – jmen, záda – zad; mladý – mlád, zdravý – zdráv; náš – našeho, naše, naši, našich; nést – nesu, nes, nesl; péci и péct – peču, peč, pekl; pít – pije, pil; chránit – chraň, svítit – sviť.*

ОСНОВНА ПРАВИЛА ИЗГОВОРА СТРАНИХ РЕЧИ

Међу позајмљеницама налазе се и такве које су преузете веома давно и сасвим су одомаћене, тако да се пишу и изговарају према правилима која важе за чешке речи: *chléb, víno, klobouk*. Друге међутим нису успеле да се сасвим интегришу. Неке од њих (*dispečer, kostým, disciplína, bazén, tenis*) се већ пишу онако како их чујемо, са означеном дужином, са упрошћеним сугласником или бележењем мекоће према чешким принципима правописа. У неким другим речима, углавном оним које се користе скоро искључиво у стручним текстовима, још увек се чува правопис језика из којег (или посредством којег) су преузети: *leasing, on line*. Постепено се и оне одомаћују тако да се изворни облици замењују бохемизираним. У речи *muzeum* на пример сматрало се правилним само писање са *s*; уместо данашњег *aranžmá* писало се *arrangement*. До реформе правописа 1957. у речима *teorie, metoda* обично се писало *th*, али назив хемијског елемента *thorium* до данас се пише са *th*, а речи *metyl, etan* могу да се пишу и са *th*. То значи да се писање са *th*, које се у чешком изговара као [t], јавља у речима које нису адаптиране, као и у ређе коришћеним речима из грчког језика, или од грчке основе, нпр. реч *thymus* (=brzlík).

Али у речима које потичу из јужно- и источноазијских језика групе *bh, ph, dh, th, gh, kh* изговарају се онако како је написано, тј. са *h* или безвучним *ch*, нпр. *Thajsko, Théby, Tchaj-wan*. Изговара се *dharma* (а не *darma!*) у индијској речи која значи „морал“, *čchi* (а не *či!*) у кинеској речи која значи „биоенергија“.

Групу *sch* у речима грчког и латинског порекла изговарамо увек као спој *s + ch*, а не као *š*; зато се изговара *schéma* (не *šéma!*), *ischias* (не *išias*), *schisma, scholastika*. За разлику од ових примера, реч *scherzo* је италијанског порекла и изговара се [skerco].

Неправилан је изговор почетних група *sp, st, sk* са *š* (као што се то изговара у немачком) уместо правилног *s* у примерима типа *spekulovat, sport, student, studium, styl, skica*.

Ако су стране речи бохемизиране, углавном се обележава дужина самогласника. Изузеци су речи са појединим суфиксима (в. поглавље о обележавању дужина у страним речима).

Посебну пажњу треба посветити писању графема *s/z* у страним речима. Низ речи где се у изворном језику пише и изговара *s* у чешки је дошао посредством немачког изговора, у коме се тај пискави сибилант изговара на такав начин да су га Чеси препознали као звучно *z*. Због тога речи грчког порекла као *filosofie, museum, prognosa, gymnasium* и латинског порекла као *disposice, president, universum, universita* и многе друге Чеси (али не и сви европски народи) изговарају са *z* а то *z* се шири постепено и на писане форме. Од реформе 1957. у одомаћеним речима може се писати и *s* и *z*. Због инсистирања на писању са графемом *s* још пре те реформе изговор са гласом *z* проширио се и на друге речи, у којима треба изговарати само *s*, пошто их Чеси нису примили преко немачког (у немачком се ту сачувао изговор са гласом *s*, које се пише са удвојеним *s*). Ради се о примерима као *renesance* (француског порекла), *režisér* (такође из француског), *diskuse* (из латинског), *skansen* (из шведског); претходни (непра-

вилни) начин њиховог изговора има за последицу прихватање као књижевне норме и облика са *z* – *diskuze, skanzen, renezance, režizér*.

Групу сугласника обележавану страном графемом *x* изговарамо некад безвучно као [ks], а некад звучно као [gz]. Изговор као [gz] јавља се ако претходи *e* а следи неки самогласник или сугласник *h*: *exaktní, examinátor, exaltace, exekuce, exemplář, exemplární, existovat, exitus* (konec), *exodus* (odchod), *exulant, exotický*, у свим речима са префиксом *exo-* (*ven, venku*), *exhibice, exhumace* (*vyzvednutí mrtvého těla*). У групи *ex-* испред звучног сугласника се такође мора изговарати [gz]: *exgenerál, exděkan*. У осталим случајевима, и тамо где је испред графеме *x* неки други самогласник (осим *e*), изговарамо [ks]: *maxi-, saxofon, mixér, praxe, exkurze, experiment, exces* (výstřední jednání), *excerpce, fix, fixní, foxteriér, oxid, xerox, taxa, text, xenofobie* (strach z cizinců).

Неке речи из романских језика, нпр. *bufet*, изговарају се или као у изворном језику [byfě] (у том случају је реч средњег рода и не мења се, индеклинабилна је), или [bufet] (и онда је мушког рода и мења се по типу *hrad*).

ПРАВОПИС СТРАНИХ РЕЧИ

Према изговору прихваћеном у чешком језику пишу се речи преузете најчешће из енглеског и француског језика: *atašé, biftek, bujón, dispečer, donchuán, džem, gauč, gól, gurmán, kečup, klaun, kovboj, lynčovat, ofsajd, refyž, rezervoár, smeč, šofér, vikend, žánr*. Позајмљенице које имају карактер некњижевних и емоционално обојених пишу се увек у бохемизираној форми: нпр. *plezír, kanonýr, kvartýr; špajz, obrlajtnant, lágr*.

Ако је у једној речи спојено више дублетних могућности, треба писати усаглашено, или обе на чешки начин, или обе по принципима писања страних речи, а никако комбиновано: *próza*

или *prosa* (не и *prósa* или *proza*), *vízum* или *visum* (не и *vísum* или *vizum*), *these* или *teze* (не и *theze*).

1. Писање *s* и *z*

У одомаћеним речима, где је првобитно *s*, **увек се чита као [z]**, пише се *z* и *s*, а при томе се облици са *z* *сматрају основним* (стилски неутралним), нпр. *analýza* и *analysa*, *azyl* и *asyl*, *bazilika* и *basilika*, *deziluze* и *desiluze*, *dezinfekce* и *desinfekce*, *dimenze* и *dimense*, *epizoda* и *episoda*, *exkurze* и *exkurse*, *exploze* и *explose*, *expozice* и *exposice*, *fantazie* и *fantasie*, *filozofie* и *filosofie*, *fyzika* и *fysika*, *geneze* и *genese*, *gymnázium* и *gymnasium*, *iluze* и *iluse*, *intenzita* и *intensita*, *invaze* и *invase*, *izobara* и *isobara*, *izolace* и *isolace*, *muzeum* и *museum*, *oáza* и *oasa*, *organizace* и *organisace*, *pausa* и *pausa*, *penze* и *pense*, *plazma* и *plasma*, *poezie* и *poesie*, *prezentace* и *presentace*, *prezident* и *president*, *próza* и *prosa*, *revize* и *revise*, *rezoluce* и *resoluce*, *riziko* и *risiko*, *televize* и *televise*, *trezor* и *tresor*, *tuberkulóza* и *tuberkulosa*, *univerzita* и *universita*, *úzus* и *usus*.

Треба обратити пажњу на речи типа *kosmetika* из грчког и *luxus*, ген. *luxusu* из латинског, где се изговара и пише само *s*, за разлику од **српског**, где стоји глас *з*: *козметика*, *луксуз*.

После префикса латинског порекла *kon-* у одомаћеним речима, у којима се почетно *kon-* не осећа као префикс, пише се *z* и *s*, при чему се облици са *z* *сматрају основним* (стилски неутралним), нпр. *konzerva* и *konserva*, *konzervativní* и *konservativní*, *konzervatoř* и *konservatoř*, *konzilium* и *konsilium*, *konzistence* и *konsistence*, *konzistoř* и *konsistoř*, *konzola* и *konsola*, *konzul* и *konsul*, *konzulát* и *konsulát*, *konzultace* и *konsultace*, *konzum* и *konsum*, *konzumace* и *konsumace*, *konzument* и *konsument*.

Неке речи се увек изговарају са [z], а могу се писати са *z* и *s* – у суфиксу [-izmus] и у осталим речима на [-zmus], [-zma],

при чему се за основни облик узима онај са *s*, нпр. *mechanismus* и *mechanizmus*, *pluralismus* и *pluralizmus*, *romantismus* и *romantizmus*; *spasmus* и *spazmus*; *charisma* и *charizma*.

У речима *konsekvence*, *konsenzus*, *konsignace*, *konsolidace*, *konsonant*, *konspirace* и др. и у речима изведеним од њих (нпр. *konsignovat*, *konsonantický*) пише се *s* у складу са изговором.

У речима са завршним групама [-ns, -rs, -ls] изговараним са *s* (због обезвучавања), у којима се у осталим падежима и у речима изведеним од њих изговара *z* [-nz-, -rz-, -lz-], могуће је писање са *z* и са *s*, **без стилске разлике**, нпр. *diskurz* и *diskurs*, *exkurz* и *exkurs*, *impulz* и *impuls* (*impulzní* и *impulsní*), *konkurz* и *konkurs*, *kurz* и *kurs* (*kurzista* и *kursista*, *kurzovné* и *kursovné*, *kurzovní* и *kursovní*), *pulz* и *puls* (*pulzace* и *pulsace*, *pulzační* и *pulsační*, *pulzní* и *pulsní*, *pulzovat* и *pulsovat*), *reverz* и *revers*.

У неким речима се пише и *s* и *z*, у складу са двојаким књижевним изговором, при чему се основном (стилски неутралном) формом сматрају облици са *s*, нпр. *diskuse* и *diskuze*, *disertace* и *dizertace*, *kasematy* и *kazematy*, *renesance* и *renezance*, *resort* и *rezort*, *režisér* и *režizér*.

У речима са првобитним префиксима *des-* и *de-* (и речима изведеним од њих) пишемо *z* или *s*, **према изговору**: *dezaktivace*, *deziluze*, *dezinfekce*, *dezorientace*; *desublimace*, *designovat*.

Само *s* се пише у речима с латинским префиксом *dis-*, нпр. *disharmonie*, *disident*, *disimilace*, *disociovat*, *disonance*.

2. Означавање дужине самогласника

Ако су стране речи бохемизиране, углавном се бележи дужина. Изузеци су речи са префиксима *-ura* (*literatura*, *inventura*, *korektura*, *kultura*, *struktura*, *brožura*), *-urka* (*brožurka*, *miniaturka*), *-urní* (*kulturní*, *strukturní*), *-urový* (*fakurový*, *armaturový*, *partiturový*), *-una* (*laguna*, *tribuna*).

Према Додацима Правилима чешког правописа из 1994. код неких имена дужина може и не мора да се обележава: имена на *-en*, нпр. *acetylen* – *acetylén* и сл.

У другим случајевима дужина се бележи:

а) у основама речи: *akvárium, anténa, árie, fúze, islám, konkrétní, kostým, kúra, malárie, móda, oáza, pól, rádio, série, schéma, téma* (али *schematický, tematický*), *tón, túra*;

б) у речима које се завршавају на:

-é: filé, resumé (и *résumé*);

-ém: emblém, ekzém, parfém, problém;

-én: bazén, refrén, suterén, fenomé́n (али код хемијских елемената може и не мора: *acetylen* – *acetylén*)

-ér: guvernér, instalatér, startér; међутим, кратко *e* се пише у речима *bojler, boxer, kontejner, manažer, revolver* и др.;

-éza: protéza, polonéza, syntéza;

-iáda: olympiáda, triáda;

-ián: grobián, vegetarián;

-iér: ateliér, exteriér, interiér, hoteliér, konferenciér;

-iéra: bonboniéra, kariéra, voliéra;

-ín: hermelín, akvamarín, olivín, rubín, margarín, albín, delfín, cherubín, rabín (али у називима хемијских елемената не мора се бележити: *benzin* – *benzín*);

-ína: angína, balerína, disciplína, doktrína, figurína, limuzína, medicína, vakcína;

-má: angažmá, apartmá, aranžmá;

-oár: budoár, repertoár, rezervoár;

-óza: celulóza, psychóza, tuberkulóza;

-ózní: nervózní, tuberkulózní, kuriózní;

-óзову: *celulóзову*;

-ýн: *blondýн, harlekýн, manekýн, trikotýн, terpentýн*;

-ýза: *dialýза, analýза*;

в) код придева који су изведени од речи у чијој основи је дуг самогласник помоћу суфикса:

-ову: *kostýmový, tónový, materiálový, sériový, prémiový*;

-ský: *diktátorský, homérský, instalatérský, partyzánský*;

-ní и -ný: *instruktážní, módní, monotónní*;

г) код придева са другим суфиксима се већином крати самогласник основе:

-ární: *plenární, polární*;

-ický: *schematický* (али *sférický, múzický*);

д) двојак начин писања могућ је код речи које се завршавају на:

-en: *acetylen – acetylén, selen – selén, toluen – toluén*;

-in: *benzin – benzín, glycerin – glycerín, penicilin – penicilín*;

-iv: *archiv – archív, masiv – masív*;

-ivum: *pasivum – pasívum, reflexivum – reflexívum*;

-ivni: *archivní – archívni, masivní – masívni, pasivní – pasívni*;

-iva: *defenziva – defenzíva* (и *defensiva*), *ofenzíva – ofenzíva* (и *ofensiva*);

-emie: *glykemie – glykémie, leukemie – leukémie*;

-erie: *bakterie – baktérie, baterie – batérie, bižuterie – bižutérie, drogerie – drogérie*;

-on: *balkon – balkón, bonbon – bonbón, citron – citrón, milion*

– *milión, salon – salón, stadion – stadión, špion – špión, vagon – vagón*;

-onek: *balonek – balónek, telefonек – telefónek*;

-ona: *fazona – fazóna, sezona – sezóna*;

-onka: *fazonka – fazónka*;

-ped: *ortoped – ortopéd*;

ђ) оба начина писања су могућа код хемијских елемената и њихових изведеница на -ový: *bor* и *bór*, *brom* и *bróm*, *fluor* и *fluór*, *chlor* и *chlór*, *chrom* и *chróm*, *jod* и *jód*. Ако се ти називи користе у стручном тексту, дужина се не бележи.

3. Делимично бохемизиране речи

Некада се у језику оригинала срећу и неке графеме и комбинације графема другачије од чешких, које се бележе као у оригиналу:

а) Писање *i*, *y*:

Графема *i* се пише у речима *aklimatizovat*, *biograf*, *circus*, *distribuce*, *gigant*, *historie*, *chirurg*, *kino*, *kritika*, *ministr*, *nitrid*, *opium*, *poliklinika*, *situace*, *titul*.

Графема *y* је у речима *analyzovat*, *cyklus*, *dynastie*, *fyzika*, *gymnázium*, *hydrant*, *krystal*, *kyanid*, *labyrint*, *mystika*, *polytechnika*, *pseudonym*, *pyramida*, *symbol*, *tyfus*.

Са *i* се пишу слогови *di*, *ti*, *ni* иако се изговарају [dy, ty, ny/ dý, tý, ný⁹]: *diktát* [dy-], *politika* [-ty-], *komunikace* [ny-]; *recidiva* [-dy- и -dý-], *lokomotiva* [-ty- и -tý-], *femininum* [-ny- и -ný-].

У потпуно одомаћеним речима пише се после *h*, *ch*, *k*, *r*, *d*, *t*, *n* графема у без обзира на порекло речи, нпр. *kytara*, *rytíř*, *tygr*; *bernardýn*, *inženýr*; *kantýna*, *krokodýl*, *pionýr*; *trenýrky*.

9 Већ је речено (в. претходну напомену), да те групе у фонетици бележимо као *di*, *ti*, *ni*, за разлику од означавања изговора са меким сугласницима *d'i*, *t'i*, *n'i* (које се могу срести само у домаћим основама и у речима из словенских језика).

б) Пише се графема *x* (већином у речима грчког и латинског порекла), без обзира на изговор [ks] или [gz]: *expres, index, luxus, maximální, praxe, reflex, textil; exaktní, exhumace, existence*.

в) Пишу се изворно сугласничке групе без обзира на асимилацију по звучности, посебно у сложеницама или речима изведеним помоћу префикса: *fotbal, ab- (absence, absorpce...), ad- (adsorpce...), ek- (ekzém...), sub- (subtilní...)*.

4. Властита имена

Имена особа

а) Имена која потичу из језика који користе латиницу већином се пишу у изворном облику: *Albert Schweitzer, Carl von Linné, Daniel Defoe, Francois Rabelais, Henryk Sienkiewicz, Ludwig van Beethoven, Paul Gauguin, Thomas Jefferson, William Shakespeare; Aeneas, Ivanhoe, Manon Lescaut, Othello* и др.

б) Имена познатих историјских личности, имена страних владара, феудалаца, светаца, папа и сл. обично се користе у бохемизираној или преведеној форми: *Jan Kalvín, Kryštof Kolumbus, Mikuláš Koperník; Jindřich Ptáčník, Karel Veliký, Richard Lvi srdce; Vilém Oranžský; Tomáš Akvinský* и др.

в) Имена особа која потичу из језика који користе неко друго писмо пишу се према правилима транслитерације. Имена из далекоисточних језика и из ћириличног писма пишу се чешким графемама које најближе одражавају оригинални изговор: *Buddha, Džaváharlál Néhrú, Mao Ce-tung, Mahátmá Gándhí, Saddám Husajn, Takaši Ono; Fjodor Michajlovič Dostojevskij*.

Географска имена

а) Географска имена из језика који користе абецеду пишу се већином у изворном облику: *Bordeaux, Edinburgh, Glasgow,*

Haag, Chicago, New York, Provence (или су само морфолошки прилагођена, као *Loira, Seina* од *Loire, Seine*). То се односи и на изведенице: *marseilleský, Guinejec*.

б) Географска имена која потичу из језика који користе неко друго писмо пишу се према правилима транскрипције. Имена из далекоисточних језика и из ћириличног писма пишу се чешким графемама које најближе одражавају оригинални изговор: *Abú Dhabí, Aščhabad, Káthmandú, Kjúšú, Peking*.

в) Код извесног броја географских појмова користи се већ давно бохемизирана форма, често са означавањем дужине самогласника и мекоће сугласника:

- називи насељених места – *Bělehrad, Berlín, Budapešť, Bukurešť, Curych, Hamburk, Helsinky, Kyjev, Londýn, Neapol, Norimberk, Osvětim, Paříž, Varšava, Vídeň, Záhřeb, Ženeva*;

- називи река, мора и планина – *Amazonka, Nil [nyl], Rýn, Temže, Visla, Volha; Alpy, Apeniny [-ny-], Pyreneje*;

- називи континената и њихових делова, називи земаља – *Evropa, Belgie, Brazílie, Itálie, Španělsko, Švýcarsko*.

г) Ако се ови називи у оригиналном језику који користи латинично писмо бележе неким специфичним словима, којих нема у чешкој абечеди, она се ипак прилагођавају и пишу чешким словима са најближом гласовном вредношћу: *Buñuel – Buňuel, Piątek – Piontek, Białystok – Bialystok*.

Скраћенице

акуз. – акузатив

в. – види

вок. – вокатив

ген. – генитив

дат. – датив

ев. – евентуално

и др. – и други

и сл. – и слично

инстр. – инструментал

јд. – једнина

лат. – латински, латинско

лок. – локатив

мн. – множина

ном. – номинатив

нпр. – на пример

самогл. – самогласник

с., сугл. – сугласник

тзв. – такозвани

тј. – то јест

уп. – упореди

ч. – чешки

n. – nebo (или)

s. – souhláska, souhlásky

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

На чешком језику:

- Kol. autorů: *Mluvnice češtiny I*. Praha, 1986.
- Kol. autorů: *Příruční mluvnice češtiny*. Lidové noviny, Praha 1995.
- Hála, B.: *Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě*. Praha 1962.
- Havránek, B. - Jedlička, A.: *Česká mluvnice*. Praha 1982.
- Palková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha 1994.
- *Výslovnost spisovné češtiny - I. Výslovnost slov českých*. 2. vyd. Praha 1967.
- *Výslovnost spisovné češtiny. II. Výslovnost slov přejatých*. Praha 1978.
- Šaur, V.: *Pravidla českého pravopisu s výkladem mluvnice*. Praha, 2004.
- *Pravidla českého pravopisu*, Olomouc 1994.
- Hubáček, J. – Jandová E. – Svobodová D. – Svobodová, J.: *Čeština pro učitele*. VADE MECUM BOHEMIAE 2010.

На српском језику:

- Пипер, П. – Клајн, И.: *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад, 2013.
- Петровић, Д. – Гудурић, С.: *Фонологија српскога језика*. Београд – Нови Сад, 2010.
- Стевановић М.: *Савремени српскохрватски језик I*. Београд, 1975.
- Терзић, А.: *Фонетика руског језика*, Београд, 2003.

На македонском језику:

- Рибарова З. – Роус Д.: *Граматика на чешкиот јазик*, Скопје, 1997.

ИНДЕКС ПОЈМОВА

- абецеда 70, 76, 115, 116
адаптиране речи 107
акцентат, нагласак 17, 29, 62, 63, 64,
65, 68, 83-85
мелодијски 28, 63
динамички 63
монотонски и политонски 63
силазни 63; узлазни 63;
главни 64, 84; споредни 64, 68, 84
акцентатска целина 63, 83
акузатив 72, 77, 78, 99
акустички утисак 35, 38, 43, 50
алтернација 19, 60, 61, 78, 105-107
анализа (фонетска) 22
аниматност (=живо) 72
апостроф 41, 82, 83, 91, 98
артикулација 7, 21, 22, 24-26, 28, 30,
35, 37, 40, 42, 43, 45, 47, 49, 50, 53,
61, 66, 86
место а. 9, 35, 36, 52, 54, 81
начин а. 9, 35, 54, 62
артикулацијско-акустички односи 9
асимилација 14, 50, 58, 59, 67, 72,
82, 87, 115
прогресивна 48, 81, 88
регресивна 88
а. на даљину 17
афазиа 23
африката 35, 50, 52, 58, 59, 81, 89

боја гласа 17, 61, 65
бохемизиран 69, 107-109, 111, 114,
115, 116
бројеви 90

ваздушна струја 23, 28, 36, 41, 43,
46, 47, 48, 50, 53
варијанте – комбинаторне и
позиционе 50, 56, 81

везници 65, 85, 86
велични угао 24, 26, 30-32
властита имена 73, 75, 76, 92, 95, 115
вокал 84
вокалски језик 27

геминате 58
генитив 29, 64, 73, 77, 78, 88, 89, 99, 104
глаголи 12, 65, 79, 80, 85-87, 93, 94,
99, 100, 101, 105, 106
глас 21-24, 26, 29, 65
гласовне групе 59, 66, 67
говорни органи 23, 24, 28, 61, 80
гласне жице 23-25, 46, 80;
хрсканице 24, 25, 46; глотис 25;
плућа 23; гркљан 23-25, 35, 46;
ждрело 23; ресица 23, 25, 26, 49;
меко непце 23-26, 30, 33, 36, 39,
40, 46, 53; тврдо непце 23-26, 38;
доња вилица 23-25, 30, 37, 38, 48,
49, 65; језик 22-25; десни 23, 25,
37, 42; зуби 23-26, 32, 48, 50; усне
23-26, 30, 33, 36-38, 41, 42, 46, 47-50
говорни такт (фонетска реч) 17, 62, 65
граматика 11
граница речи 73, 81, 88, 90
графема 8, 11, 18, 69-71, 77, 82, 89,
91, 95, 97, 98, 104, 108, 114-116
графемика 11, 69, 70
грчки 19, 76, 107, 108, 110, 115

датив 77, 78, 94, 96, 98, 104
деклинација 78, 90
деминутиви 9, 80, 105
десоноризација, обезвучавање 8, 42,
72, 82, 89, 111
диграф, диграм 18, 70-72
дијакритички знаци 70, 82
цртица 70, 77, 82, 86, 104;

кружић 77, 82, 104; квачица,
 кукица 77, 82, 83, 91, 98
 дијалекат 14-17, 35, 42, 47, 48, 67,
 79, 80, 86, 90-92
 територијални, локални 14-17
 социолект 16; сленг 14, 16, 17, 40
 шатровачки говор 14, 16, 17;
 интердијалекат (наддијалекат) 14, 16
 чешки 15, 16; ханачки 15, 16;
 моравско-словачки 16;
 шлески (лашки) 16; средњечешки 16
 дислексија 23
 дисортографија 23
 дистинктивно обележје 56, 63
 дистрибуција фонема 35, 57, 58, 60
 дифтонг 29, 34, 57, 62, 67, 68, 78, 80
 силазни 34
 узлазни 34
 домаће речи 15, 18, 58, 59, 68, 69, 83,
 91, 92, 95, 114
 дорзални изговор 44, 50
 дупље (шупљине) 22
 усна 23-28, 30-33, 38, 39, 45-47
 носна 24, 25, 30, 35, 36, 46, 53
 ждреона 23-25, 30, 49

 експериментална фонетика 22
 палатографија 22;
 палатограм 31, 38, 45
 лингвографија 22;
 лингвограм 22, 38, 43, 45
 кимограф 22; осцилограф
 22; спектрограм 22, 31;
 сонограф 22
 експресивне речи 58-60, 66
 емоционално обојене речи 28, 33,
 58, 64, 66, 109
 енглески језик 49, 109

 женски род именица 79

заменице 64, 77, 85, 88, 93, 94, 98
 личне 64, 85, 88, 93, 94
 повратна 85
 звучност 87, 89, 99, 102

 изведенице 19, 75, 77-79, 114, 116
 изговорна норма 66
 изговорни стил 55, 69
 издисање (експирација) 23
 именице типа *žena* 96
 именице средњег рода 79, 109
 именски облик придева 97
 инаниматност (=неживо) 78
 инвентар гласова 9, 19, 56
 индеклинабилне речи 109
 инструментал 78, 88, 96, 99
 интензитет гласа 26, 28, 63, 65
 интерпункција 11, 17, 70
 интонација 17, 63, 66
 италијански језик 27, 108
 итеративни глаголи 79
 источноазијски језици 108

 јачина гласа, тона 24, 38, 62, 63, 83
 једначење 89
 по звучности 18, 67, 73, 89
 једносложне именице 78
 језгро слога 27, 34, 62, 68
 језик 7, 8
 национални 9, 13-16
 стандардни, нестандардни 14
 матерњи 7; стручни 7;
 уметнички 7: разговорни 7
 природни и вештачки 7
 језичка комуникација 7, 9, 14-17, 21,
 65, 72
 језичка норма 12, 81, 86
 узус 12; кодификација 12

- језички елементи 10
 морфема 10, 19, 21, 41, 58, 60, 61, 68;
 реч 10; реченица 10; текст 10
- језички знак 8, 61
- језички идиом 12, 14
- језички нивои 8, 9, 11, 14
 гласовни 11; графички 11;
 морфолошки 11;
 творбени 11;
 синтаксички 11;
 лексички 11;
 стилистички 11;
- језички систем 11
 ј. подсистем (субсистем) 11
- јужноазијски језици 108
- карактер језика 8
 знаковни (семиотички) 8
 системски 8; друштвени 9
- квантитет 64
- клитике 64
 енклитике 64, 83, 85, 87
 проклитике 64, 65, 83, 86, 87
- књижевни изговор 66, 67, 83, 84, 86,
 111
- књижевни језик 15
 књишки 15, 99; неутрални 15;
 разговорни 7, 15, 17
- кодификација 11, 12, 15
- конјугација 79
- консонант 27
- корелациони низ 56
- корелациони пар 56
- коронални изговор 37, 43, 50
- лабијализованост 9, 30
- латиница 19, 70, 72, 76, 82, 116
- латински језик 14, 40, 70, 82, 108,
 110, 111, 115
- лексички фонд 9, 11, 13, 14, 58
- ликвиде 47
- лингвистика 10, 11
 описна (синхронијска) 10;
 историјска (дијахронијска) 10;
 упоредна, компаративна 10;
 конфронтативна 10;
 контрастивна 10
- лингвистичка ознака 70
- лингвистичке дисциплине 10, 21
 фонетика 11; фонологија 11;
 ортографија (правопис) 11;
 морфологија 11;
 лексикологија 11; синтакса 11;
 стилистика 11
- математичка ознака 70
- метатеза 17
- модулација 65
- морфемски шав 41, 58, 59, 68
- морфолошки тип 95
- морфонема 19
- мотивна реч 101
- муцање 23
- мушки род 72, 78, 97, 104, 106, 109
- намена 106
- наставак 60, 95-97, 104
- немачки језик 49, 80, 108
- неправилности у изговору 66
 ротацизам, врскање 49, 66
 сигматизам, шушкање 43, 66
 чешки ротацизам
 (rotacismus bohemicus) 66;
 ламбдацизам 67
- неутрализација звучности 57, 82
- неутралне речи 16, 58, 59
- ономатопејске речи 8, 58, 59, 91
- опозиција 56
 опозиција квантитета 56, 57
 опозиција звучности 56

- оптичка средства 17, 23, 65
 мимика 65
 гестикулација 65
 општеразговорни чешки језик 16,
 17, 67, 79
 оригинални правопис 69, 75, 114, 116
 ортоегија 12, 66
 ортофонија 66
 основа речи 75, 78, 79, 80, 89, 91,
 105, 107, 113
- парни сугласници 42, 51, 52, 81, 82
 партиципи 97
 пауза 17, 36, 38, 61, 62, 64, 88
 период нац. препорода 14
 перцепција (опажање) 21, 38
 писмо 17, 18, 59, 70, 71, 75-77, 115, 116
 латинско 70
 идеографско 18
 фонографско 18
 слоговно (консонантско) 18
 гласовно 18
 позајмљенице 59, 68, 69, 72, 77, 78,
 107
 позиционе варијанте 50, 56, 81
 полупреградни сугласник 35, 50, 51,
 54, 58
 полусложеница 86
 пољски језик 35, 92
 помоћни глагол 65, 85, 87
 аорист 65
 садашње време 65
 правопис 18, 23, 69, 71-73, 75-78, 82,
 91, 107, 109, 112
 правописна норма 71
 правописни принципи 71
 гласовни 71
 фонетско-фонолошки 19
 фонолошки (фонематски) 71
 етимолошки 19
 етимолошко-морфолошки 72, 73
- морфонолошки 18
 семантички 72
 традиционални-историјски 18, 72, 75
 правописно тврди сугл. 91
 правописно меки сугл. 92, 95, 96
 правописно неутрални сугл. 92, 95, 96
 преградни, експлозивни сугл. 26, 35,
 38, 39, 41, 42, 50-54, 58
 предикат 97
 предлози 41, 72, 82, 84, 85, 87, 88,
 91, 98, 99, 104
 вокализована форма п. 88
 једносложни 65, 84
 двосложни 84
 примарни 65
 секундарни 65, 84
 предлошке конструкције 65, 104
 презимена 95
 пренесено значење 97
 препрека 26-29, 35, 36, 41, 46-48
 потпуна (преграда) 26, 27, 36
 делимична (теснац) 26, 41
 придеви 75, 89, 96, 97, 101, 104, 106, 113
 глаголски придеви 85, 90
 присвојни придеви 97, 104
 прозодија 63
- раз 41, 59, 67, 80, 90, 91
 глотални експлозив (ларингални
 оклузив) 41
 развој (књижевног језика)
 10, 12, 13, 14, 104
 разликовна функција 27, 29, 56, 63,
 82, 90
 распон гласа 24
 рашчлањавање говора 62
 резонатор 22, 24, 29, 47, 56
 реформа правописа 75, 107, 108
 реченица 10, 11, 64, 66, 75, 84-87
 реченични акценат 17, 64-66
 ритам 62, 63

романски језици 109
руски језик 19, 38, 63, 83, 92

садржина 17

самогласник 24-35, 41, 42, 46, 48, 53,
57-59, 61-64, 67-70, 73, 77-81, 88,
90, 91, 104, 105, 109

уметнут 14, 90

квалитет 23, 34, 66

квантитет 30, 31, 34, 35, 56, 60, 63,
64-67, 77-80, 90, 104-106, 109, 111,
113, 116

отворен 30-33; затворен 30, 32;
предњи 30, 31, 45; средњи 30, 31;
задњи 30, 32, 60; високи 30-32, 35,
64; ниски 30; носни 30, 35, 36, 38,
39, 41, 53

сантхи 73

свршени и несвршени вид 79, 100,
101, 103

сегмент 8, 10, 19, 21

сибиланти 43, 48, 50, 52, 58, 89, 108
пискави сугласници 38, 43, 48, 52,
58, 108

шуштави сугласници 43, 44, 48,
52, 58

сигнали 7, 41

скраћивање самогл. основе 79, 105
словачки језик 34

словенски језици 35, 40, 48, 83

сложеница 64, 77, 84, 104, 115

слово 18, 19, 70-72, 75, 76, 81-83,
91, 98

писано 98; штампано 71;

велико 71, 75; мало 72, 98;

курзив 72; гармонд 72;

петит 72; нормално 72;

полумасно 72; масно 72

слог 34, 61-68, 80, 83, 84, 98, 105, 114

наглашен 62-66, 68, 69, 83, 84

ненаглашен 62, 63, 65, 83

сонант, сонорни глас 29, 42, 45, 49,
51, 54, 60, 62

српски правопис 19, 72

српскохрватска латиница 72

старословенски језик 13, 14, 35

старословенски споменици 14

старочешке промене 57, 77, 79, 80

стенографија 71

стране речи, позајмљенице 15, 29,
33, 34, 40, 56, 58, 59, 62

одомаћене речи 15, 18, 58, 59, 68,
83, 91, 92, 95, 104

стручни стил 7, 13, 15, 17, 69, 75, 76,
107, 114

субјекат 97

сугласник 27-29, 35, 36, 52-54, 66-
68, 81, 82, 86, 107

слоготворан 28, 29, 49, 62

тврд 69, 91, 98

мек, предњонепчани, палатални

38, 45, 52, 58, 77, 83, 91, 92, 95, 98, 109

звучан, беззвучан 35, 41, 42, 48, 51,

73, 81, 82, 73, 87-89, 91, 99, 102, 116

двоуснени (билабијални) 36, 42

алвеоларни (деснични) 18, 19, 21,

25, 37, 39, 40, 43, 47, 49, 54-56, 58

задњонепчани, веларни 18, 19, 21,

39, 45, 46, 49, 55, 89

грлени (ларингални) 41, 46

усненозубни

(лабиодентални) 37, 41

латерални (бочни) 43, 47

вибрант (треперави) 47, 48, 52

сугласничке групе 27, 37, 58, 60, 61,

62, 66, 67, 68, 86, 87, 89, 109, 115

супрасегментна средства 61, 63

супстандардни језик 40, 79

суфикс 72, 73, 89, 95, 103, 105, 106,
108, 110, 113

- тачка образовања 28
тембр 28
темпо 17, 61, 62, 65
тесначни сугласник 41, 47
тон 24, 30-33, 35, 36, 38, 47, 48, 62, 63, 66
тонска структура 29
трајни и тренутни сугл. 35, 53
транскрипција 19, 41, 71, 81, 98, 116
транслитерација 19, 115
- ћирилица 72, 115, 116
- удвојени сугласник 58, 72, 89, 108
узвици 8, 23, 33, 34, 77, 78, 80, 81, 104
универбизми 15
уснени отвор 25, 30, 31-33, 38, 39, 50
устаљен 7, 12, 86, 101
- фонација 41, 46
фонациона струја 27, 28
фонема 10, 11, 17-19, 21, 22, 29, 30, 35, 40, 50, 52, 53, 55-58, 60, 61, 63, 71, 81-83
фонетска варијанта (алофон) 19, 21, 37, 39, 50, 55, 56, 81, 82
фонолошка опозиција 56, 57
- форма 68, 102
гласовна (акустичка) 17, 68
писана (графичка) 17
- формант 29
француски језик 49, 108, 109
фреквентност 60
функције језика 8, 9
комуникативна 8, 9;
ментална ф. 8
народно-репрезентативна 8
престижна 8; естетска 8;
метајезичка 8
- хапологија 17
хемијски елементи 69, 107, 112, 114
хијат 57, 59, 67
хијатски глас 59, 67
хомонимија 72, 75
хомофонија 72, 75
- цифра 70
- шапат 24
шведски језик 108
шум 9, 26-28, 32, 35, 38, 43, 48, 54
фрикативни (трени) 32, 42, 43, 45-48, 50, 52, 53

Садржај

ПРЕДГОВОР	5
УВОД	7
ЈЕЗИК И ЊЕГОВА ФУНКЦИЈА	7
1. Знаковни (семиотички) карактер језика	8
2. Системски карактер језика	8
3. Друштвени карактер језика	9
ЛИНГВИСТИКА (НАУКА О ЈЕЗИКУ – JAZYKOVĚDA)	10
1. Лингвистичке дисциплине	10
2. Језичка норма, узус и кодификација	11
ЧЕШКИ НАЦИОНАЛНИ ЈЕЗИК	13
1. Развој чешког језика	13
2. Чешки национални језик и књижевни језик	14
3. Дијалекти	15
ГЛАСОВНА И ГРАФИЧКА РЕАЛИЗАЦИЈА ЈЕЗИЧКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ	17
ФОНЕТИКА (HLÁSKOSLOVÍ)	21
ГОВОР	23
ГЛАСОВИ	27
САМОГЛАСНИЦИ	29
СУГЛАСНИЦИ	35
А. Подела сугласника према начину артикулације	35
1. Преградни сугласници	36
2. Тесначни сугласници	41
3. Полупреградни сугласници	50
Б. Подела сугласника према звучности	51
В. Остале поделе сугласника	52

1. Подела сугласника према акустичком утиску -----	52
2. Подела сугласника према учешћу носне дупље -----	53
3. Подела сугласника према трајању -----	53
ФОНОЛОГИЈА -----	55
1. Однос фонетике и фонологије -----	55
2. Основни фонолошки појмови -----	55
ДИСТРИБУЦИЈА ФОНЕМА -----	57
1. Дистрибуција фонема у домаћим и страним речима, дистрибуција у неутралним и експресивним речима -----	58
2. Дистрибуција фонема – квантитативни подаци -----	60
АЛТЕРНАЦИЈА ГЛАСОВА (STŘÍDÁNÍ HLÁSEK) -----	60
ГЛАСОВНЕ ПОЈАВЕ У БЕЗАНОМ ГОВОРУ -----	61
1. Сегментација говора (Členění řeči) -----	61
2. Акцент речи (Slovní přízvuk) -----	62
3. Модулација (Modulace) -----	65
КЊИЖЕВНИ ИЗГОВОР (SPISOVNÁ VÝSLOVNOST) --	66
ИЗГОВОР СТРАНИХ РЕЧИ -----	68
ГРАФИЈСКИ СИСТЕМ ЧЕШКОГ ЈЕЗИКА (ГРАФЕМИКА) –	70
ПРАВОПИС ЧЕШКОГ ЈЕЗИКА -----	75
ПРАВИЛА ЧЕШКОГ ПРАВОПИСА -----	76
1. Бележење самогласника -----	77
2. Бележење сугласника -----	81
3. Однос између гласова и графема -----	82
4. Акцент речи -----	83
ОСНОВНА ПРАВИЛА ЧЕШКОГ ИЗГОВОРА -----	86
1. Изговор сугласника -----	86
2. Изговор самогласника -----	90

БЕЛЕЖЕЊЕ ГЛАСОВА У ДОМАЋИМ РЕЧИМА -----	91
1. Графеме <i>i</i> (<i>i</i>) / <i>y</i> (<i>y</i>)-----	91
2. Графема <i>ě</i> -----	97
3. Графеме <i>d'</i> , <i>t'</i> , <i>ň</i> -----	98
4. Предлози <i>s(e)</i> и <i>z(e)</i> -----	98
5. Префикси <i>s(e)-</i> и <i>z(e)-</i> -----	99
6. Писање <i>s</i> и <i>z</i> у прилозима -----	104
ДУЖИНА САМОГЛАСНИКА У ДОМАЋИМ РЕЧИМА--	104
1. Обележавање дужине самогласника -----	104
2. Алтернације дугих и кратких самогласника -----	105
ОСНОВНА ПРАВИЛА ИЗГОВОРА СТРАНИХ РЕЧИ --	107
ПРАВОПИС СТРАНИХ РЕЧИ -----	109
1. Писање <i>s</i> и <i>z</i> -----	110
2. Означавање дужине -----	111
3. Делимично бохемизиране речи -----	114
4. Властита имена -----	115
Имена особа -----	115
Географски називи -----	115
Скраћенице -----	117
ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА -----	118
ИНДЕКС ПОЈМОВА -----	119

СР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.162.3'34(075.8)

КОПРИВИЦА, Верица, 1952-

Фонетика и фонологија чешког језика : са основама чешког правописа / Верица Копривица. – Београд : Славистичко друштво Србије, 2014 (Смедерево : Newpress). – 127 стр. : илустр. ; 21 cm

Тираж 100. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 117–118. – Регистар.

ISBN 978-86-7391-034-5

- а) Чешки језик – Фонетика
- б) Чешки језик – Фонологија

COBISS.SR-ID 204753932

9 788673 910345